

HOOFSTUK 5

BEDRYF VIER: DIE BOUWERK WORD VOLTOOI

5.1 Inleiding

Wellhausen vou die brief netjies op en druk dit in 'n koevert wat hy sorgvuldig toeplak. Op die voorkant skryf hy die naam van die ontvanger van die brief – “Sy Edele die Pruisiese Minister van Opvoeding”. Hy plaas die brief op die lessenaar voor hom neer en staar stip by die venster die vêrte in. Hierdie saak lê swaar op sy hart en hy het besluit dat dit nie langer so kan aangaan nie.

Hy voel seergemaak dat van sy kollegas by die Universiteit hom daarvan beskuldig het dat hy 'n ketter is en ook oor die reaksie uit kerklike geleedere, oor sy bevindings in die *Prolegomena* (Smend 2007:97). Dit is egter nie al wat hom nou reeds 'n geruime tyd pla nie. Wat konstant die laaste paar dae in sy gedagtes leef, is dat hy voel hy is op die verkeerde plek. Hy is aangestel as 'n professor in die Teologie en is ook lidmaat van die Protestantse Kerk. Sy doel is om studente op te lei vir 'n bediening in die Protestantse Kerk. Hy sien homself egter net in naam as lidmaat van die kerk en voel dat hy besig is om 'n leuen te leef en om nie te doen waarvoor hy aangestel is nie. Sy navorsing was nie in lyn met wat die Kerk wou gehad het hy aan die studente moes leer nie. Sy gewete kla hom tot so mate aan dat hy besluit om aan die minister van opvoeding te skryf en 'n oorplasing te vra na die filosofiese fakulteit. 'n Uittreksel uit sy brief lui as volg: *I became a theologian because the scientific treatment of the Bible interested me; only gradually did I come to understand that a professor of theology also has the practical task of preparing the students for service in the Protestant Church, and that I am not adequate to this practical task, but that instead despite all caution on my own part I make my hearers unfit for their office. Since then my theological professorship has been weighing heavily on my conscience* (Levenson 1993:97).

Terwyl Wellhausen reaksie afwag van die minister van opvoeding, werk hy hard aan sy redaksie van die tweede uitgawe van die geskiedenis van Israel. Met die aanbreek van 1882 het hy geen reaksie van die minister ontvang nie en dien hy sy bedanking in. Hy besluit om aansoek te doen as 'n nie-besoldigde dosent vir Semitiese filologie by die universiteite van Göttingen of Halle. In reaksie hierop het die minister hom aangestel as mede professor aan die fakulteit filosofie van Halle. Hier doseer hy vanaf 1882 tot 1885. Wellhausen se optrede wys ons vandag dat hy 'n man van integriteit moes gewees het wat bereid was om sy salaris op te offer, eerder as om langer 'n leuen te leef. In 1883 verskyn sy *Prolegomena zur Geschichte Israels* wat 'n geweldige reaksie tot gevolg gehad het vir die Ou-Testamentiese wetenskap.

5.2 Die Prolegomena Zur Geschichte Israels⁶

Wat opvallend van Wellhausen se *Prolegomena* is, is dat dit toe veel langer is as die *Geschichte Israels* waarvoor die *Prolegomena* (vgl. ook Knight 1982:23) eintlik 'n voorwoord of inleiding moes wees. Wellhausen het na sy *Geschichte Israels* gevoel dat daar uit dié geskrif en uit die *Composition des Hexateuchs*, eenvoudig net te veel inligting was wat nie iewers omskryf is nie en wat noodsaaklik is vir die lees en verstaan van Israel se geskiedenis. Dit was juis met die deurlees van die *Geschichte Israels* dat Wellhausen moes raakgesien het dat daar ten opsigte van sekere aspekte van Israel se godsdienst, bepaalde ontwikkelinge was. Die redaksie van die *Geschichte Israels* en die verwerking tot 'n voorwoord vorm dan die *Prolegomena zur Geschichte Israels* wat in 1883 verskyn. Wellhausen verdeel sy *Prolegomena* in drie dele. Die eerste deel van die boek handel oor die geskiedenis van die godsdienst van Israel en die tweede deel handel oor die geskiedenis van die tradisie. Wat in die geskiedenis van die godsdienst van Israel gesê word, word ook in die geskiedenis van die tradisie bevestig. (Smend 2007:96). In die derde deel word daar gehandel oor Israel en Judaïsme en lê Wellhausen klem op die onderskeid wat tussen die twee begrippe gemaak moet word.

⁶ Beide die Engelse vertaling (2004) en die Duitse uitgawe (2001) is gebruik en die aanhalings is uit die Duitse uitgawe.

5.2.1 Die geskiedenis van die godsdiens van Israel

In die geskiedenis van die godsdiens van Israel kyk Wellhausen na die verskillende aspekte van die godsdiens van Israel en die ontwikkeling wat in elkeen plaas gevind het. In sy *Prolegomena* (2004) toon Wellhausen aan hoe Israel se godsdiens tot en met die koningstyd gelyk het (Miller 1982:61-73). Hy beklemtoon drie aspekte naamlik, die plekke van aanbidding, die offers en heilige feeste.

5.2.1.1 Die plekke waar aanbid is

In hierdie gedeelte wil Wellhausen bepaal wat die proses was wat daartoe gelei het dat Israel die tempel in Jerusalem beskou het as die enigste plek waar aanbid kon word, soos ons dit vind in die Nuwe Testament. Uit Israel se vroeë geskiedenis kan geen aanduiding opgespoor word dat daar 'n sentrale plek van aanbidding bestaan het en dat daar so 'n legitieme plek was nie. In die boeke van Rigters en Samuel word gereeld verwys na verskillende plekke waar altare opgerig en offers gebring is. Met Israel se aankoms in die land Kanaän was daar reeds altare en aanbiddingsplekke (Wellhausen 2004:20). Dit was die plekke en altare wat die Kanaäniete en die ander inwoners van die land gebruik het in hulle godsdiensbeoefening. Die gebruik om op hoë plekke te offer en te aanbid is dus duidelik van Kanaänitiese oorsprong. In Deuteronomium 12:2, Numeri 33:52 en Eksodus 34:13 word Israel spesifiek die opdrag gegee om die offerplekke, afgodsbeelde en hoë plekke waar die volke van die land aanbid het, te vernietig en te vermy. Israel het egter by hulle aankoms in die land baie van hierdie plekke en gebruike wat hulle by die Kanaäniete gesien het, oorgeneem. Daar was op hierdie stadium geen aanduiding dat daar een sentrale aanbiddingsplek was of dat daar 'n behoefte bestaan het na een sentrale plek van aanbidding nie.

Die plekke waar aanbid is, was vry en sonder voorskrif. Baie van die plekke waar aanbid is, was waarskynlik van die ander inwoners van die land oorgeneem en mettertyd met 'n Joodse inhoud ingekleur. Die bestaan van hierdie plekke kon nie deur die latere priesters uitgevee word nie.

Die aanbiddingsplekke is dan verklaar met verhale van die aartsvaders wat die instellers was van hierdie aanbiddingsplekke en is dus etiologiese verhale. In Genesis 4:3-5 (J) en Genesis 8:20-21 (J) lees ons van die offers van Kain en Abel. Daar word genoem dat hierdie offers bestaan het uit die beste van die opbrengs van die land, hetsy dit diere of landbouprodukte was. Ook in Genesis 8:20-21 (J) word genoem dat Noag 'n offer aan *Jahwe* gebring het nadat die vloed verby was en dat hy diere geoffer het. Wat nie genoem word nie, is die plek en waarop daar geoffer is. Omdat die oergeskiedenis na die aartsvaderverhale deel van Genesis geword het, het die veronderstelling reeds bestaan dat altare die gebruikelike plek was waarop die offers gebring is (Von Rad 2005:47-50). Die oergeskiedenis van J (Gen. 2-11) is daarop ingestel om die oorsprong van sonde en die groeiende mag van sonde in die wêreld aan te toon. Dit wou dus nie iets kom vertel van die oorsprong van offers en die plek waar dit moet geskied nie.

Die aartsvaders word die persone aan wie die vestiging van die aanbiddingsplekke van Sigem, Bet-el en Berseba gekoppel word (Wellhausen 2004:20). In Genesis 12:7 lees ons dat Abraham by Sigem 'n altaar opgerig het en vir *Jahwe* 'n offer gebring het. Ook in Genesis 12:8 het Abraham 'n altaar by Bet-el opgerig en 'n offer gebring. In Genesis 13:18 bou Abraham 'n altaar by Hebron en bring 'n offer daar aan *Jahwe*. Nie een keer word daar gesinspeel dat dit verkeerd is om op enige plek te offer nie. In Genesis 26:25 sien ons hoe Isak 'n altaar by Berseba bou en vir *Jahwe* 'n offer bring. In Genesis 35:3 is dit *Jahwe* self wat vir Jakob die opdrag gee om vir Hom 'n altaar by Bet-el te gaan bou sodat daar aan Hom geoffer kan word. Daar was dus die aanbiddingsplekke wat die aartsvaders gevestig het en dan was daar ook aanbiddingsplekke soos Gilgal, Silo, Ofra, Rama en Nob wat deur latere Israeliete gevestig is en waar daar ook offers gebring is. Al hierdie aanbiddingsplekke en altare was aanvaar en was dit nie verbied of teen die wil van *Jahwe* nie.

In 1 Konings 3:2 word daar ook gesê dat hierdie praktyk van die volk om op die hoogtes te offer, aanvaarbaar was omdat daar nog nie 'n tempel beskikbaar was waar geoffer kon word nie. Daar was ook nie voorskrifte oor wie offers mag bring nie.

Die aartsvaders het geoffer as daar so 'n behoefte by hulle ontstaan het nadat hulle 'n teofanie beleef het. Gideon bou altare en bring offers en so ook Manoag (Rigt. 13:19) en Elia. Selfs die konings soos Dawid en Salomo het offers aan *Jahwe* gebring op die altaar. Met Salomo se bou van die tempel in Jerusalem, breek 'n nuwe tydperk aan wat die begin inlei van die sentralisering van die godsdiens van Israel (Wellhausen 2004:21). Omdat die stamme van Israel nou verenig is en Israel nou 'n monargie geword het, was dit net logies dat die godsdiens ook gesentraliseer sou word rondom een plek en tempel. Waar daar voorheen in die stamme aanbid en feeste gehou is, begin hierdie individuele feeste al hoe meer verdwyn ten koste van die groter gemeenskaplike en publieke geleenthede. Dawid bring die ark na Jerusalem en dié word van nou af in die tempel bewaar.

Die koning het egter nooit die aanbidding in Jerusalem by die tempel as die enigste aanbiddingsplek afgeforseer op die volk nie en ander aanbiddingsplekke is ook nog gebruik in die tyd van Dawid en Salomo. *Jahwe* is gesien as teenwoordig in die hele Kanaän en nie net in die tempel nie. Hierdie siening van aanbiddingsplekke word gehandhaaf selfs nadat die Ryk in twee verdeel het. Die oprig van die tempel in Jerusalem het nie die aanbidding op hoë plekke verbied nie. Dit was wel 'n onbewustelike tree nader aan die sentralisering van die godsdiens van Israel in een plek. *Jahwe* kon op enige plek in die land aanbid word omdat Hy in die land was. As 'n persoon hom buite die land bevind het, het dit beteken dat hy ook weg van *Jahwe* af was en dat aanbidding en offers nie daar kon plaasvind nie (Wellhausen 2004:22-23).

Met die val van Samaria begin daar egter 'n verandering in hierdie siening plaasvind. Die verandering val saam met die opkoms en optredes van die profete. Amos en Hosea se protes en uitsprake teen heilige plekke soos Gilgal, Bet-el en Berseba was nie teen die plekke as sodanig gerig of dat daar aan *Jahwe* geoffer word nie, maar was gerig teen die skynheilige gesindheid waarmee die volk daar geoffer en aanbid het. Die uitsprake teen die gesindheid waarmee daar by die heilige plekke aanbid is, het nie beteken dat die profete die opheffing van hierdie plekke voorgestel het nie, maar slegs dat die godsdiens van Israel behou word.

Die gevolg van hulle uitsprake het egter daartoe gelei dat die tempel in Jerusalem die sentrale aanbiddingsplek geword het en die ander aanbiddingsplekke hulle waarde en status verloor het.

Met die skeuring van die ryk is Israel (Noordryk) gesien as die hoofstroom van Israel se bestaan. Met die val van Samaria en die oornome deur Assirië verskuif die fokus van Israel se bestaan nou na Jerusalem in Juda. Jerusalem as sentrale aanbiddingsplek van die volk word deur die val van Samaria versterk. Die val van Samaria word gesien as *Jahwe* se voorkeur aan Jerusalem as aanbiddingsplek van die volk, aangesien daar geglo is dat *Jahwe* woonagtig is op Sionsberg. Die val van Samaria word deur die profete vertolk as die straf van *Jahwe* op die sondige praktyke en aanbiddingsplekke van die Noordryk. *Jahwe* kies Jerusalem en die koninkryk van Dawid bo die van die Noordryk. Die redding van Jerusalem twintig jaar later toe die Assiriërs by die mure van Jerusalem geforseer word om om te draai en die stad gespaar word, was as 'n verdere teken gesien dat *Jahwe* Jerusalem as sy woonplek uitgekies het bo die van Samaria (Wellhausen 2004:25).

Jesaja het onwrikbaar in Jerusalem geglo as die setel van *Jahwe*. Nie omdat die tempel daar gestaan het nie, maar omdat dit die stad van Dawid was. Vir Jesaja het Jerusalem se belangrikheid daarin gelê dat dit die setel was vanwaar *Jahwe* oor sy volk geregeer het en nie omdat dit die sentrale aanbiddingsplek was nie. Dit was egter die tydgenote van Jesaja wat sy woorde anders geïnterpreteer het. Hulle beskou Jerusalem as die woonplek van *Jahwe*, omdat die tempel op Sionsberg, die plek is waar *Jahwe* woon. Ook tydens die tyd van Jeremia is dit duidelik dat hierdie siening die heersende siening van die dag was. In Jeremia 7 spreek Jeremia juis die volk aan omdat hulle 'n valse vertrouwe in die tempel stel. Die volk het geglo dat solank die tempel daar was, was *Jahwe* by hulle is en niks met hulle sou gebeur nie. Dis reeds so vroeg soos in die tyd van Miga in die eerste derde van die sewende eeu dat die tempel gesien is as die huis van *Jahwe*. Op hierdie tydstip het die aanbidding op die hoë plekke egter voortgegaan en was daar nie daadwerklike pogings van Jesaja om dit te stop nie. Dit was dus nog nie beskou as sonde of 'n oortreding nie.

Wellhausen (2001:26) sê dat daar op hierdie stadium nie 'n poging was om die aanbidding op die hoë plekke te verbied nie, maar dat 'n reformasie van die aanbiddingsplekke nodig was. Hy sê *...es kam nicht darauf an ihn abzuschaffen, sondern ihn zu reformiren, und dazu sollte seine Konzentration in der Hauptstadt die Sache betrieben zu haben.* Dit was die priesters en die profete wat die leiding op hierdie vroeë stadium geneem het in die reformasie van die aanbiddingsplekke in Israel. Omdat hulle op hierdie stadium leiding geneem het, het hulle ook aan hulleself die besitreg op die tempel begin toe eien. Daar was geen teenkating van die konings of ander profete nie aangesien dit logies sin sou maak dat die sentrale plek van die koninkryk en die sentrale plek van aanbidding dieselfde sou wees, naamlik in Jerusalem.

Die finale nekslag vir die aanbidding op die hoë plekke en die sentralisering van die godsdiens in Jerusalem begin met die hervormings van koning Josia in die agtiende jaar van sy regering in 601 v.C. In 2 Konings 23:4-25 word daar breedvoerig berig oor hoe Josia te werk gegaan het om die hoogtes af te breek en al die onheilige voorwerpe te verbrand en om die tempel te reinig (vgl. ook Paul 1990:269-276). Die hele volk lê ook 'n eed af dat hulle hul by hierdie nuwe wet van God sal hou en dit eerbiedig. Na Josia se dood vind ons egter dat die aanbidding op die hoë plekke en offers, weer plaasvind. Die band wat die volk met die vroeë gebruike gehad het en die tradisie van hierdie heilige plekke, soos Hebron en Berseba, wat deur die aartsvaders ingestel is, was net te sterk. Die enigste manier hoe daar finaal met hierdie gebruike gebreek kon word, was as Juda nie meer bestaan het nie. Dit gebeur dan ook met die Babiloniese ballingskap in 586 v.C. In die ballingskap het baie van die volk met die heidene vermeng en totaal met die Joodse godsdiens van die verlede gebreek. Die deel van die volk wat hulle wou afsonder en steeds hulle eie unieke godsdienstige karakter wou behou het vas gehou aan hulle aanbidding van Jahwe. Hulle was ook die mense volgens Wellhausen (2004:27) wat die hervorming en die wet met hulle hele hart aangekleef het.

Die mense wat uit die ballingskap terugkeer, is nie 'n verenigde Joodse volk nie, maar 'n *religiöse Sekte* (Wellhausen 2001:28). Hulle het deur die moeilike jare in die ballingskap verbete vasgeklou aan God se wet en dit deel van hulle lewe gemaak. Hulle gaan woon dan ook na hulle terugkeer in die omgewing van Jerusalem en die gedagte om die aanbiddingsplekke op die hoogtes weer te herstel, kom nie eers by hulle op nie. 'n Belangrike siening wat nou deel van hulle uitkyk op die lewe word, was dat die een God ook net een plek van aanbidding kan hê en daardie plek was die tempel in Jerusalem.

Deur die bronne van die Jehowis, Deuteronomium en Priestergeskrif met mekaar te vergelyk kan hierdie verskillende stadiums van die ontwikkeling van die aanbiddingsplekke in Israel se geskiedenis raakgesien word. Die vraag wat by Wellhausen (2004:27) ontstaan het, was oor die rol wat die wette met betrekking tot die ontwikkeling van hierdie stadiums, gespeel het. Wat was die rol van wetgewing in verband met die ontwikkeling in die aanbiddingsplekke van Israel?

i In die Jehowistiese Bondsboek word die riglyne gegee waaraan die aanbiddingsplekke moes voldoen. Eksodus 20:24-26: “Julle moet vir My 'n altaar van grond bou en julle brandoffers en maaltydoffers uit julle kleinvee en beeste daarop bring. Op elke plek waar Ek my Naam wil laat aanroep, sal Ek na julle toe kom en julle seën. As julle 'n altaar van klip vir My wil oprig, mag julle dit nie van gekapte klip bou nie. Sodra julle met die beitel daaraan kap, sal julle dit ontwy. Julle mag nie met trappies na my altaar toe opklim nie, sodat julle julle nie by my altaar ontbloot nie”. Uit hierdie riglyne is dit duidelik dat dit nie dieselfde altaar as dié van die tabernakel of dié van die tempel van Salomo kan wees nie. Die altaar in die tabernakel was van hout gemaak en met koper oorgetrek en die altaar in Salomo se tempel het aan die oostelike kant 'n stel trappe gehad. Uit die bogenoemde gedeelte is dit ook duidelik dat daar nie net een spesifieke plek in gedagte was waar 'n altaar opgerig moet word nie. Daar het dus nog geen sentralisering van die aanbiddingsplek, plaasgevind nie. Die wet soos dit hier staan, wou juis die oprig van altare op verskillende plekke legitimeer.

Die wet en wat die amptelike gebruik was, het dus nie met mekaar in hierdie tydperk gebots nie. Volgens die verhale van die aartsvaders in die Jahwis en die Elohis sien ons dat hulle optrede dus binne hierdie bepalings geval het. Die aartsvaders het op die plekke waar daar 'n ontmoeting met *Jahwe* was of waar *Jahwe* Homself aan hulle geopenbaar het altare gebou, gedenkstene opgerig, bome geplant en putte gegrawe. Dit gebeur ook nie op enige plek nie, maar slegs by Sigem en Bet-el in Efraim, Hebron en Berseba in Juda en by Mahanáim, Pniel en Mispa in Gilead. Hierdie was almal erkende aanbiddingsplekke vir Israel. Dit is duidelik dat die Jehowistiese skrywers ook geen probleem met hierdie gebruike gehad het nie. Ten spyte van die honderde jare wat verloop het sedert die gebruike, ken hulle steeds die plekke se name en is dit duidelik dat hierdie gebruike ook aan die orde van hulle dag was. Dit was dus nie vir die volk in die tyd van die monargie en vroeë tydperk van die verdeelde ryk, aanstootlik dat daar op die hoogtes en buite Jerusalem geoffer is nie. Die Jehowistiese wetboek gee juis sy goedkeuring aan hierdie vroeë altare en offers. Daar was dus 'n algehele vryheid van waar, hoe en met wat geoffer kon word, wat nie vir die volk in die monargie of vroeë verdeling van die Ryk aanstoot gegee het nie. Hierdie aanbiddingsplekke word gelegitimeer juis omdat *Jahwe* dit goedkeur en ook die dade van die instellers van hierdie plekke goedkeur.

Die Jehowistiese wet legitimeer dus ook die praktyke van die aartsvaders in die Jahwistiese bron en moes ontstaan het in die tyd voor die profete wat teen sulke praktyke was. Wellhausen (2004:30) sê dat by die Elohis ons reeds 'n verandering opmerk ten opsigte van private aanbidding van voorwerpe wat ook in die Jehowis voorkom. By Genesis 31:19 sien ons dat Ragel die huisgode van haar vader Laban steel met waarskynlik die doel om dit later self te gebruik as voorwerpe vir aanbidding. In Genesis 35:2-4 maak Jakob al die vreemde gode wat dan ook in sy families se persoonlike besit was bymekaar en begrawe dit by Sigem. Hier is dus die eerste tekens van 'n beperking van voorwerpe wat aanbid mag word. Die beperking begin dus reeds in die tyd van die Jehowis.

- ii Die volgende ontwikkeling sien ons in die boek van Deuteronomium (620 v.C.) wat voortbou op die Jehowistiese Bondsboek. In Deuteronomium 12 is Moses aan die woord en gee hy die volgende bepalings rakende die altare: al die altare en die aanbiddingsplekke van die Kanaäniete moet vernietig word en die Israeliete mag nie *Jahwe* op hierdie plekke aanbid nie; hulle mag nie op enige plek 'n offer vir *Jahwe* bring nie, maar slegs op die plek wat *Jahwe* aan die stamme sal aandui, mag daar 'n altare vir *Jahwe* gebou word. Vir Wellhausen was dit die onbetwisbare bewys dat Deuteronomium dus na die Jehowis volg en dat Deuteronomium die basis van Josia se hervorming moes gewees het. Wellhausen (2001:31) sê dit as volg: *Wie das Bundesbuch und überhaupt das ganze jehovistische Schriftwerk die erste, vorprophetische Periode der Kultusgeschichte abspiegelt, so ist das Deuteronomium der gesetzliche Ausdruck der zweiten Periode des Kampfes und des Überganges – dieses historische Nacheinander ist um so sicherer, da die literarische Abhängigkeit des Deuteronomiums von den jehovistischen Gesetzen und Erzählungen ohnehin erwiesen und anerkannt ist. Nahe liegt es daher auch zu glauben, dass das Buch, dessen Auffindung dem König Josias den Antrieb zur Zerstörung der lokalen Heiligtümer gegeben hat, eben das Deuteronomium gewesen sei, welches ursprünglich selbständig und in einer kürzeren Gestalt existiert haben muss.*⁷.

Alhoewel Deuteronomium dus reeds beperkings op die offers en aanbidding op hoë plekke geplaas het, was hierdie bepalings so vêr gevind kon word, nie nagekom nie. Dit word eers met die ontdekking van die wetboek in die tyd van koning Josia, die basis van sy hervorming en word dit van dan af as die staande wet toegepas. Deuteronomium bring dus die wet wat dit 'n opdrag maak dat *Jahwe* net op een plek, naamlik in Jerusalem, aanbid mag word.

⁷ Kennett in Fitch (1978:145-148) ontken dat die boek wat Josia in die tempel gevind het 'n gedeelte van Deuteronomium bevat het of dat dit een aanbiddingsplek voorgestel het. Volgend Kennett was dit Josia se manier om sy hervorming te motiveer en moet Deuteronomium tussen die tydperk van koning Josia en Serrubabel gedateer word.

iii By die Priestergeskrif sien ons dat daar net een sentrale plek van aanbidding voorgeskryf word. Wellhausen (2004:31) verskil hier van De Wette wat beweer het dat die Priestergeskrif nie een spesifieke plek van aanbidding of die eenheid van aanbidding voorstaan nie, en dat die Priestergeskrif dus voor Deuteronomium gedateer moet word. Wellhausen beweer dat so 'n siening kunsmatig is en nie gehandhaaf kan word nie. Hier word die wet nie die instrument wat dit gebied nie, maar word die aanbidding op een plek reeds veronderstel. Deuteronomium het dit reeds kom bekragtig. Vanaf Eksodus 25 tot Levitikus 9 word breedvoerig beskryf hoe die tabernakel moes lyk wat Israel moes bou en wat die praktyke is wat daar gevolg moet word. Dit word nou die plek waar Israel moes gaan aanbid en waar offers aan *Jahwe* gebring mag word. Voordat 'n wet neergelê kon word wat een aanbiddingsplek aan een God as die reël voorgehou het, moet daar eers bepaling wees oor waar hierdie plek is. Dit word in Eksodus 25 tot Levitikus 9 dan ook volledig gedoen.

Daarmee saam moes daar ook 'n plek wees waar *Jahwe* op aarde kon woon en dit word die tabernakel. Die tabernakel wys ook heen na *Jahwe* se verskyning aan Moses op die berg Sinai wat ook die begin van die teokrasie van Israel is. Die tabernakel word die enigste plek op aarde waar die volk tot *Jahwe* kon nader en Hom kon ontmoet. In die Priestergeskrif word die een plek waar *Jahwe* aanbid word veronderstel, terwyl dit nog in Deuteronomium geproklameer word. Dit word vir Wellhausen die bewys dat die Priestergeskrif ná Deuteronomium geskryf moes gewees het en dus die jongste bron is. Wellhausen (2004:32) sê dat indien koning Josia nie oor Deuteronomium beskik het nie, maar sleg oor die priesterlike bron, sou hy nooit sy hervorming daarop kon baseer nie, aangesien die priesterlike bron nie die bepaling oor een aanbiddingsplek verduidelik nie, maar veronderstel. Dit is net in Deuteronomium waar die oorsprong van hierdie bepaling gevind en verduidelik word en waar monoteïsme as godsdiens aanvaar word en aanbidding van heidense afgode verbied word. In die Priestergeskrif word nie na die aanbidding op die hoogtes en ander voorwerpe verwys nie omdat dit toe reeds nie meer 'n praktyk was wat plaasgevind het of waarvan die Jode kennis gedra het nie.

Wellhausen (2001:36) maak die volgende stelling: *Die Idee als Idee ist älter wie die Ideen als Geschichte*. Dit beteken dat niemand meer regtig weet waar die idee vandaan kom en dat daar slegs een aanbiddingsplek mag wees en om die idee historisiteit te gee, word dit láter aan 'n historiese gebeurtenis gekoppel. Die verlede se gebruike moet egter ook uit die huidige tyd van die priesters verduidelik word en daarom word die begin van hierdie opdrag van een aanbiddingsplek in die mond van Moses gelê. Moses gee die bepaling, maar pas dit nie dadelik toe nie, want die toepassing volgens 1 Konings 8:16 sal eers gebeur as die volk in die land woon en daar vrede is soos met die tyd van Koning Dawid en Salomo. Die plek sal dan deur *Jahwe* self bepaal word en dit dui dan op niks anders as Jerusalem in Juda nie. Op hierdie manier word die tempel in Jerusalem as enigste plek vir aanbidding reeds deur Moses aangekondig en verdraai die Priestergeskrif die ware gebeure om legitimiteit aan hierdie bepaling van die wet te gee.

Die tempel in Jerusalem word eers in die tyd van Salomo gebou. Om egter die plek te legitimeer moes daar ook 'n aanbiddingsplek wees waar *Jahwe* aanbid moes word voordat daar in Jerusalem 'n tempel was. In die wildernis moes daar alreeds so 'n plek gewees het en hier vervul die tabernakel daardie rol. Wellhausen (2001:36) maak egter die volgende baie belangrike opmerking ten opsigte van die tabernakel. Hy sê: *Denn diese ist in Wahrheit nicht das Urbild, sondern die Kopie des jerusalemischen Tempels*. Vanaf p34-39 gee Wellhausen (2004) 'n lang verduideliking oor hoekom die tabernakel volgens hom eers na die tempel ontstaan het. Die feit dat Konings en Samuel geen kennis dra van 'n tabernakel of iets daarvoor sê nie is vir hom ook bewys dat daar in daardie tyd geen kennis was van so 'n struktuur wat die ark sou gehuisves het nie. Ook word niks van die meubelment van die tabernakel in die tempel gebruik nie, alhoewel die ark wel in die tempel geplaas word.

Die verwysing in Kroniek na 'n tabernakel verklaar Wellhausen met die verwysing na die datering van Kronieke wat ook na die ballingskap ontstaan het en dus toe al kennis gehad het van die Priestergeskrif se verwysing na 'n tabernakel.

Hiervolgens was die tempel dus die eerste werklike plek waar daar alleen en tot die een God aanbid was. Die tabernakel as voorloper van die tempel, was 'n latere uitvinding wat deur die priesters uitgedink is om legitimiteit aan die tempel te verleen en sodoende hulle eie posisie versterk. Salomo gebruik nie die afmetings van die tabernakel (1 Kon. 6) om die tempel te laat bou nie, maar sy eie afmetings. Volgens Wellhausen (2004:33) het Graf alreeds twee aspekte aangedui, wat daarop dui dat die tabernakel 'n later skepping is en terugverwys na die tempel toe. Eerstens word daar na die tabernakel se Suide, Noorde en Westekante verwys. Die oriëntasie van die tabernakel word egter nie vermeld nie en word veronderstel aangesien dit afkomstig is van die tempel wat nie geskuif het nie en wat se oriëntasie vas was. Tweedens word die altaar in die tabernakel beskryf as 'n altaar van hout wat met koper oorgetrek moet word. Dit sou tog sinloos wees om so 'n altaar waarop 'n groot vuur gemaak word en wat met koper oorgetrek is, van hout te maak. Hier het die skrywers die houtaltaar wat Salomo in 1 Konings 6:20 gemaak het in gedagte en laat dit met brons oortrek sodat dit vervoer kan word.

Die tabernakel van die priesters is nie net 'n plek wat die ark moet huisves nie. Hulle verhef dit tot die een aanbiddingsplek wat die Israeliete gebruik het voordat die tempel in Jerusalem nog gebou is en maak dit 'n projeksie van die latere tempel. Op dieselfde wyse wat die priesters legitimiteit aan die huidige tempel verskaf deur die oorsprong daarvan terug te skryf in die geskiedenis as afkomstig van die nou geskepte tabernakel, word die geskiedenis van die ander plekke waar aanbid is ook verander. Die altaar wat die stamme Oos van die Jordaan bou in Josua 22 word deur die priesters nie beskryf as iets wat gebou is om 'n offer op te bring nie, maar bloot dien dit as 'n herinnering aan 'n gebeurtenis. Dieselfde word ook gedoen met die pre- Moses periode.

Die aartsvaders word beskryf as mense wat nie 'n tabernakel gehad het nie. Hulle het ook geen altare of aanbiddingsplekke gehad nie en het geen offers aan *Jahwe* gebring nie.

Alles oor die aartsvaders se offers en altare word weggelaat sodat daar geen skade aangerig kan word aan die huidige praktyk van een aanbiddingsplek aan een God nie.

Uit bogenoemde aspek oor die aanbiddingsplek en met die hulp van sy bronne uit die *Composition des Hexateuchs* kom Wellhausen (2004:34) tot 'n paar gevolgtrekkings: Eerstens is dit duidelik dat in Deuteronomium daar nog 'n stryd is om die idee te vestig dat daar net een plek kan wees waar *Jahwe* aanbid kan word en dat die praktyke waarteen hierdie wet veg, nog tot onlangs deel van die mens se doen en late was. In die Priestergeskrif lê hierdie ou praktyke vêr in die verlede en word al jare nie gebruik nie. Om die waarheid te sê het mense nie eers meer daarvan kennis gedra nie. Die Priestergeskrif kon dus die ou praktyke aanpas en verander om by die huidige situasie aan te pas sodat hierdie vereiste van een aanbiddingsplek ook uit die verlede gelegitimeer kan word. Wellhausen (2004:39-43) verskil van Theodor Nöldeke wat beweer het dat die eerste stap na 'n wet wat net een aanbiddingsplek bepaal het reeds met die priesters soos Hiskia, begin het net nadat Salomo se tempel voltooi is. Wellhausen sê dat dit nie sin maak nie, want as Josia met sy hervorming begin en Deuteronomium daarvoor gebruik, dra niemand kennis van die bestaan van so 'n wet nie. Dit is dus baie vreemd dat hierdie gebruik sonder meer sou ophou bestaan het en dan weer skielik "ontdek" word deur Josia. Dit sou ook die optredes van profete soos Jesaja, Amos en Hosea weerspreek wat die ander offerplekke aanvaar het maar van heidense elemente wou reinig. Tweedens is dit duidelik dat Deuteronomium voor die Priestergeskrif hoort en dat die Priestergeskrif uit die post-eksiliese periode dateer.

5.2.1.2 Die offers

Offers het in Israel se godsdienste net so 'n belangrike rol gespeel soos by die ander godsdienste van die volke in die Ou Nabye-Ooste. As die aanbiddingsplekke dan 'n ontwikkeling getoon het deur die verskillende bronne binne die Pentateug sal dit waarskynlik ook die geval wees met die offers van Israel.

- i In die Priestergeskrif word in baie detail ingegaan op die verskillende offers en hoe hierdie offers gebring moet word. Die priesters beskryf nie die offers as iets wat lank gelede ontstaan het en met die verloop van tyd van geslag na geslag oorgedra is nie. Die priesters skryf die ontstaan van die offers en die regulasies rakende die offers toe aan Moses en hy is ook die outeur van Israel se offers. Volgens die priesters het Moses die bepalings rakende die offers weer op sy beurt in Eksodus 25:1-2 en Levitikus 1-7, direk vanaf God ontvang. Volgens Wellhausen (2004:44) word die Israelitiese godsdienst van die ander godsdienste onderskei juis in die sin dat die hele gemeenskap daarby betrek is en so begin die teokrasie van Israel.

Ook die Jehowisties bron ken geen ander manier waardeur *Jahwe* aanbid kon word as deur die bring van offers nie. Ook uit die Jehowistiese materiaal is dit duidelik dat offers 'n baie belangrike element in Israel se godsdienst gevorm het. Vir die Jehowis lê die begin van die offers van Israel egter nie by Moses op Sinai nie, maar heelwat vroeër. Reeds by twee geleenthede voor Sinai het Moses en die volk offers gebring. Die eerste geleentheid was in Eksodus 17 waar Moses 'n altaar by Rafidim gebou het nadat hulle die Amalekiete verslaan het. Die tweede geleentheid was in Eksodus 18 toe Jetro 'n brandoffer en slagoffer gebring het tot eer van God.

Maar ook reeds voor hierdie gebeure was die bring van offers nie iets ongewoons nie. Dit kom algemeen in die Jehowis voor by die aartsvaders. Abraham, Isak en Jakob bring herhaaldelik offers aan *Jahwe*. Voor die aartsvaders was offers ook gebring deur Noag en voor dit nog Kain en Abel. Dit is dus duidelik dat die bring van offers 'n baie ou tradisie is wat ook by baie ander godsdienste voorgekom het. Die onderskeid van Israel se offers teenoor die ander volke het daarin gelê dat die offers gebring is aan *Jahwe* die God van Israel. In die Jehowistiese bron was die aartsvaders nie die skeppers van die offers nie, maar slegs van die plekke waar geoffer is. Daarteenoor maak die Priestergeskrif geen vermelding van enige offer wat gebring is voor die tyd van Moses nie en laat volgens Wellhausen (2004:45) bewustelik enige verwysing na so 'n gebruik weg.

Wanneer die Priestergeskrif verwys na die pasga dan word die verwysing na die offer van die eersgeborene uitgelaat en vervang met 'n skaaplammetjie.

Hierdie skaaplammetjie word egter nie geoffer nie, maar geëet en 'n altaar of 'n priester is nie betrokke nie. Dit gebeur ook nie in die teenwoordigheid van *Jahwe* nie. Die Deuteronomis handhaaf ook dieselfde uitgangspunt as die van die Jehowisten opsigte van die offers. Dit is tog ondenkbaar dat Moses skielik op 'n dag met offers sou begin terwyl dit rondom Israel al jare 'n beoefende praktyk was. Omdat die Priestergeskrif wil aantoon dat Moses die outeur van Israel se offers is, wou die priesters verdere legitimiteit aan die sentralisering van die Israel se godsdienst in Jerusalem kom verleen.

- ii By die historiese geskrifte van Rigters, Samuel en Konings wat almal uit 'n tydperk voor die ballingskap dateer, asook van die profetiese boeke van Amos, Hosea, Jesaja en Miga uit dieselfde tydperk, sien 'n mens dat offers 'n baie belangrike plek in Israel se geskiedenis gespeel het. Die klem van die offers val egter nie hier op die offers nie, maar of die offers tot die eer van *Jahwe* is en of dit tot die eer van 'n afgod was. Behalwe die gedeelte van Konings wat in die ballingskap 'n refraksie ondergaan het, is geen offer wat gebring word verkeerd of kettery nie. Ook gaan al hierdie boeke van die standpunt af uit dat offers aan *Jahwe*, nie iets was wat eers by Moses begin het nie, maar dat dit lank voor Moses reeds beoefen is. Ook is dit duidelik uit die woorde van Amos in Amos 4:4: "Kom na Bet-El toe as julle wil sonde doen, na Gilgal toe as julle nog meer sonde wil doen. Bring julle offers vroegmôre, julle tiendes op die derde dag". Dit is duidelik dat daar geen bewustheid was van 'n Mosaïese wet wat net een offerplek voorstaan nie. Ook by Jeremia, wat net voor die Babiloniese ballingskap opgetree en geleef het, vind 'n mense geen tekens van enige kennis wat hy sou gedra het van 'n wet van Moses oor offers soos dit in die Priestergeskrif gevind kan word nie.

Ook hierdie bronne bevestig dus die feit dat die offers van Israel nie begin het met Moses nie, maar reeds vir baie jare voor Moses bestaan het (Wellhausen 2004:48).

- iii Die oorgang tussen die tydperk voor die ballingskap en die tydperk na die ballingskap, met betrekking tot die bring van offers, word nie deur Deuteronomium bewerkstellig nie, maar deur die priester Esegïel wat ook as profeet optree. Hy word een van die eerste mense wat in ballingskap weggevoer word en tree na Jeremia op, maar verskil heelwat van hom. In 573 v.C. (Ese. 40-48) beskryf Esegïel hoe die nuwe tempel gaan lyk en is hy die een wat die tempel in hierdie tyd sentraal in Israel se godsdiens kom plaas. Die werklike rede waarom Esegïel, volgens Wellhausen (2004:48), skielik soveel klem op die tempel lê, lê in die feit dat die tempel in Jerusalem vernietig is. Die persone soos die priesters (waarvan Esegïel ook een is) staan nou 'n kans om hulle ampte te verloor en daar is selfs 'n moontlikheid dat die godsdiens van Israel kan uitsterf. Esegïel verskuif die volk se fokus na die nuwe tempel wat gebou gaan word in Jerusalem na die ballingskap en wat die begin van die herstel van die teokrasie gaan wees. Hy skets 'n prentjie van hoe Israel se godsdiens gaan wees soos hy dit in sy gedagtes sien. Hy gebruik nou die voorskrifte van die Priestergeskrif aangaande die bring van offers en maak dit nou die wet waarvolgens die offerpraktyk uitgevoer moet word.

In die vroeë geskiedenis van die offers in Israel sien ons dat offers iets natuurlik was en deel was van die alledaagse lewe van die mense. Om 'n offer te bring het altyd saam met 'n ete geloop. Daar was geen teenstelling tussen 'n mense se gewone lewe en jou godsdienstige lewe nie – dit was een en dieselfde ding. Die offers wat met 'n ete gepaard gegaan het, het mense verenig. Wanneer daar 'n offer gehou was na die oes of wanneer die eerste deel van die oes ingebring is, het die mense geoffer en was dit 'n feestelike geleentheid wat in die teenwoordigheid van *Jahwe* geskied het. Offers is gehou voor belangrike veldslae en verdrae is gesluit rondom die bring van offers en 'n maaltyd. Wanneer belangrike gaste opgedaag het, is 'n dier geslag en is die vet en die bloed aan *Jahwe* of ander godheid geoffer. Wellhausen (2004:61) sê dat tesame met die offers wat gebring is, is daar ook gebid en was gebed 'n belangrike deel van die offerritueel.

Die groot verandering, volgens Wellhausen (2001:74), kom met die reformatie van koning Josia. Hy sê: *Die Krisis in der Geschichte des Opferwesens ist die Reformation Josias, ihre Konsequenzen sind es, die im Priesterkodex zur Reife Gediehen sind. Gerade bei den charakteristischen Differenzen des Opfergesetzes von der alten Opferpraxis lässt es sich verspüren, dass sie wenn auch nicht alle geradezu durch die Centralisation des Kultus verursacht, doch beinah alle irgendwie damit zusammenhangen.* Wellhausen sê dat die sentralisering van die godsdien van Israel ook die verandering van die offers van die vroeë gebruike na die bepalings aangaande die offers soos dit gevind word in die Priestergeskrif, beïnvloed het.

Die Priestergeskrif het deur die nuwe wettiese bepalings 'n einde gemaak aan die ou offerpraktyke wat daar in Israel geheers het. Deuteronomium het nie dit as oogmerk gehad nie. In Deuteronomium is dit nog duidelik dat offers gepaard gegaan het met 'n maaltyd en daar vrolik fees gevier is in die teenwoordigheid van Jahwe. Die sentralisering van die godsdien in een plek in Jerusalem het nie beteken dat die aard en karakter van die offergeleentede verander het volgens Deuteronomium nie. Volgens Wellhausen (2004:61) was dit 'n fout. Deurdat die plek nou verander het en 'n mens nie meer by jou eie huis of in jou eie wingerd 'n spontane offer kon bring nie, maar op reis moes gaan om dit te doen, is die spontaneïteit en karakter van die offers vernietig. Skielik word godsdien en aanbidding nie meer deel van die alledaagse lewe en deel van die mens se lewe nie, maar iets apart daarvan. Die gevolge van die bepalings van die wet wat in Deuteronomium begin loop op sy volle konsekwensie uit in die Priestergeskrif.

Die maaltyd en feestelikheid waarmee die offers by die huis plaasgevind het verdwyn nou, want in Jerusalem word daar net aanbid. Die offers se karakter verander ook deurdat *Jahwe* nou alles kry by die sondoffer, brandoffer en offers vir oortredings, en die mens niks. Offers word die medium waardeur aanbid is en dit is al. Die spontaneïteit verdwyn en al waarop gefokus word, is die regte tegniek en reëls ten opsigte van die offers.

Die sosiale lewe van die stamme en families rondom die offergeleentheid verdwyn en die aanbidding in die groter gemeenskap of volk van God (Kerk) word nou die prioriteit.

Twee belangrike aspekte wat nog hier aandag verdien, is eerstens dat die belangrikste offer in die Priestergeskrif die brandoffer is. Die brandoffer het daarin bestaan dat daar twee lammetjies van twee jaar oud elke dag op die altaar geoffer moes word, een in die oggend en een saans. Hierdie gebruik kom alreeds van die era voor die ballingskap. In die era voor die ballingskap was daar steeds ook individuele offers toegelaat en dit het groter aftrek gekry as die brandoffers. Die gemeenskaplike brandoffer is egter gebruik tot voordeel van die hele gemeente. Daar was ook 'n tempelbelasting vir hierdie doel gehef waarvan ons lees in Eksodus 30:11-16: "Dit moet hulle gee, elkeen wat na die geteldes oorgaan: 'n halvesikkel volgens die sikkel van die heiligdom — die sikkel is twintig gera — 'n halvesikkel as offergawe aan die Here". Voor die ballingskap tot en met Esegjël sien ons dat die konings van Juda die gewone offers betaal het. Die offers was egter so deel van die gemeenskap dat die gemeenskap later verplig was om in die afwesigheid van 'n priester 'n afvaardiging aan te wys wat met die offers kon help. Wellhausen (2004:77) praat hier van die *Ansche Maamad*.

Die tweede saak van belang wat aandag verdien, lê in die rede vir die offers. Soos wat die spontane offers afgeneem het en die oorspronklike doel begin verdwyn het, het 'n nuwe doel navore gekom en dit was sonde en hoe om daarvan ontslae te raak. In die Priestergeskrif sien ons dat by al die diereoffers dit gaan oor die bloed van die diere wat die versoening tussen die mens en God en ook tussen die gemeenskap en God bewerk. Die groot versoendag is dan juis so 'n geleentheid waar offers gebring word sodat die volk weer met God versoen kan word en van hulle sonde vergewe kan word. Die antieke offers het glad nie hierdie doel voor oë gehad nie. Die doel daar was om as dankoffers *Jahwe* se goeie guns te behou, sodat hulle sy seën kan ervaar.

Saam met die ontwikkeling van die sentralisering van die Joodse godsdiens in Jerusalem en rondom die tempel, het die offers van sy spontane karakter en betrokkenheid by die alledaagse lewe ontslae geraak. Dit het nou 'n abstrakte godsdienstige karakter gekry wat die doel van hulle godsdiens geword het. Wellhausen (2004:65) sê dat die direkte gevolg van hierdie ontwikkeling daartoe gelei het dat die Mosaïese gemeente die moeder geword het van die latere Christelike Kerk. Die Priestergeskrif en sy streng bepalings het sy grootste motivering geput uit die tydperk van die tweede tempel en was nie soseer daarop ingestel om die gebruike van die antieke tyd te vernietig nie. Dit sluit bloot volgens Wellhausen (2004:65) eenvoudig net by die heersende tydsgees (*Zeitgeist*) aan.

5.2.1.3 Die heilige feeste

As die heilige feeste van die verskillende bronne met mekaar vergelyk word, sien 'n mens ook raak dat daar 'n definitiewe ontwikkeling plaasgevind het vanaf die vroeë antieke gebruike na die Priestergeskrif.

i Die feeste by die Jehowis en Deuteronomium

Die feeste van Israel het ontstaan en saamgeval met die seisoene van die jaar en die opdragte kry ons dan ook breedvoerig uiteengesit in die boeke van Eksodus en Deuteronomium (Eksodus 23:14, 17; 34:23. “Drie maal in die jaar moet jy vir My 'n fees hou. Drie maal in die jaar moet al jou manspersone voor die aangesig van die Here Here verskyn” en Deuteronomium 16:16 “Drie keer elke jaar moet al jou mans in die plek wat die Here jou God sal kies, in sy teenwoordigheid verskyn: op die fees van die ongesuurde brood, die fees van die weke en die huttefees”).

Die feeste by die Jehowis en Deuteronomium hang ten nouste saam met die landboupraktyke van Israel. *...so fussen die Festenach der jehovistischen und der deuteronomischen Gesetzgebung auf den Ackerbau, der die Grundlage wie des Lebens so der Religion ist. Das Land, das fruchtbare Land, ersetzt Himmel und Hölle zugleich. Jahve gibt das Land und sein Vermögen, er empfängt das Beste vom Ertrage zum*

Dank, deu Zehnten als Anerkennung seines Besitzrechtes (Wellhausen 2001:87). Hiebert (1996:141-149) bevestig dit ook dat die mense in die Jahwistiese tyd, landbouers was wat vir hulle bestaan van landboupraktyke afhanklik was.

Hierdie feeste is waarskynlik afgelei van baie van die Kanaänitiese feeste wat gevier is om van die opbrengs van die land aan Baäl te wy. In die pre-eksiliese Israel was daar hoofsaaklik drie feeste gevier wat almal in verband met die opbrengs van die land gestaan het. Dit was die fees van die ongesuurde brode, die fees van die weke en die fees van die eerste oes. Hierdie feeste word breedvoerig in Eksodus 23:14-19 beskryf asook in Eksodus 34:18-26 en Deuteronomium 16:1-17. Hierdie feeste word almal in verband gebring met Kain se offer wat hy gebring het toe hy van die opbrengs van die landbouprodukte wat hy geoes het, tot *Jahwe* geoffer het. Al drie die feeste staan ook in direkte verwantskap met die uittoeg uit Egipte en die intog in Kanaän en moes elke jaar gevier word.

- a. Die fees van die ongesuurde brode vereis dat die volk vir sewe dae ongesuurde brood eet. Hierdie sewe dae begin op dieselfde dag in die maand Abib waarop Israel uit Egipte uitgetrek het. Die volk mag met hierdie fees ook nie sonder offers voor *Jahwe* verskyn nie.
- b. Die fees van die eerste oes moet gevier word wanneer die eerste oes van dit wat gesaai is in daardie jaar, ingebring word.
- c. Die fees van die weke moet aan die einde van die jaar gevier word nadat alles van die land ingebring is wat die land daardie jaar opgelewer het.

Geen melding word in die Jehowistiese literatuur gemaak van die pasga of paasfees nie. Dit is eers in Deuteronomium dat hierdie woord gebruik word. Die offer van die eersgeborene word wel in verband gebring met die fees van die ongesuurde brode maar die klem val op die fees van die ongesuurde brode en nie die paasfees nie. In die Jehowis kry ons nie veel inligting oor presies wanneer die feeste gevier moet word nie, maar Deuteronomium 16:9 sê dat die fees van die oes moet sewe weke na die fees van die ongesuurde brode gevier word.

Die fees van die ongesuurde brode val saam met die eerste keer dat daar geoes word en dit val weer saam met paasfees. Sewe weke later word dus die fees van die eerste oes gevier en dit word in verband met pinkster gebring. In die Jehowis word die woord “pasga” (פֶּסַח) nie gebruik nie en dis eers in Deuteronomium 16:1 dat die woord voorkom. Die sewe weke vorm dus een groot geleentheid wat deur ’n fees begin en afgesluit word.

Die Jehowis se feeste dra geen inligting van die latere tradisies dat die pasga in verband staan met die dood van die eersgeborenes in Egipte en dat die bloed wat die Israeliete aan die kosyne moes smeer, hulle eersgeborenes gespaar het voor die trek uit Egipte nie. By die Jehowis het ons suiwer te doen met feeste waarin *Jahwe* gedank word vir die land waarheen Hy hulle gelei het en dat Hy vir hulle deur hierdie land sorg met voedsel. Die paasfees waarin die redding van die eersgeborenes en die daaropvolgende uittoeg uit Egipte gevier is, was waarskynlik een van die feeste van antieke Israel wat gevier is in die tyd van hulle nomadiese bestaan (Wellhausen 2004:71-72). Dis net hierdie paasfees wat nog bekend is van al die ander feeste wat opgehou vier is met die intog in die land. Die fees het die uittoeg herdenk en moes in die wildernis gevier word. Met die dat die volk nou in stede begin woon het, het hierdie fees in onbruik geraak en was dit waarskynlik slegs in stamme gevier wat met hulle nomadies bestaan voortgegaan het.

Die Bondsboek (Eks. 21-23) dra geen kennis van so ’n fees nie en al die feeste wat gevier word, het die land en die opbrengs van die land in die oog. Dis eers later, na die val van Samaria en die hervormings van Josia dat die paasfees prominensie kry en weer ingestel word volgens Deuteronomium 16 (vgl. ook Hoppe 1989:31-47).

Die viering van die Sabbatdag was volgens Wellhausen (2004:85-86) ’n ou antieke fees wat suiwer ingestel is as rusdag. Die dag is ingestel sodat al die werkers kan rus en nuwe krag kon kry vir die week van werk wat voorgelê het. Dit was ’n ook offerfees geleentheid waar die land en die werkers dus vir een dag in die week hulle werk moes op offer vir rus.

ii Die feeste by die Priestergeskrif

In die Priestergeskrif word die feestelike siklus breedvoerig in Levitikus 23:1-8;23-38 en Numeri 28-29 verduidelik. Die feestelike vierings word in die Priestergeskrif uitgebrei met 'n gesamentlike offer wat gedurende paasfees gevier word en ook op die pinksterfeesdag. Ook die fees van die tabernakel word uitgebrei sodat offers op die eerste tot die sewende dag gebring word vir die sondes van die volk. Daar was ook nog individuele offers toegelaat, maar dit word in waarde afgewaardeer. Die paasfees word die enigste fees wat oorbly waarby daar nog 'n maaltyd betrokke is en die bepaling strek net tot klein groepe of families en dit vind plaas in die huise eerder as by die tempel voor Jahwe. In die Priestergeskrif verander die drie feeste wat te doen gehad het met die opbrengs van die land bloot na geleenthede waar dankoffers aan die priesters gegee word, volgens Wellhausen (2004:76). Op die manier verloor hierdie drie feeste hulle besonderse spontane en feestelike karakter en verval die ete wat daarmee saamgegaan het. Dit word bloot nou 'n suiwere godsdiensoefening.

In die Priestergeskrif word die feeste nou vir die eerste keer ook aan spesifieke datums gekoppel wat bepaal word op grond van die fases van die maan. Hierdie nuwe datums wat aan die feeste gekoppel word, bring die laaste breuk met die ou antieke feeste omdat dit nou losgemaak word van die oorspronklike konteks waarin die feeste volgens die Jehowis en Deuteronomium ontstaan het. In die Jehowis en in Deuteronomium was die feeste se tye gekoppel aan die oeste en die opbrengs van die land. Deurdat die feeste nou losgemaak is van hulle oorspronklike konteks het die Priestergeskrif dit nou met nuwe inhoud kom vul. Die fees van die tabernakel wys heen na die huttefees toe die Israeliete vir hulleself skuilings gebou het om hulle verblyf in die woestyn met die intog te herdenk.

Paasfees word nou die fees wat aan die uittog uit Egipte gekoppel word waar dit nie terugverwys na die eersgeborenes van die Egiptenare wat gesterf het nie, maar na die eersgeborenes van Israel wat gered is. Die ongesuurde brode word deur die Priestergeskrif 'n historiese feit gemaak wat aan die uittog verbind word.

Al die aspekte rondom die paasfees word losgemaak van enige van die gebruike van die tabernakel. Die Pinksterfees word die enigste oorblywende fees wat nie histories verklaar word nie en wat vir latere Judaïsme behou gebly het en wat later 'n herdenking geword het vir die gee van die Wet by Sinai aan Moses. Die sentralisering van die godsdienste van Israel het volgens Wellhausen (2004:78) ook 'n veralgemening van Israel se godsdienste tot gevolg gehad. Dit is hierdie veralgemening ten opsigte van Israel se feeste wat ook een van die groot verskille word tussen die feeste van die Priestergeskrif en die vroeëre feeste van Israel.

Met die hervorming van Josia⁸ in 621 v.C. het hy die dele van Deuteronomium wat hy gebruik het vir sy hervorming die "Boek van die verbond" gemaak wat nou deur Israel as wet aanvaar is. Die volk het onderneem om volgens hierdie bepalings in die Bondsboek voortaan as *Jahwe* se volk te leef. Een van die bepalings in hierdie Bondsboek is dat die volk die paasfees van *Jahwe* sal hou en sal vier. Met Esra se oorhandiging van die wetboek aan die gemeente in Jerusalem was hierdie wet ook daar beskryf as afkomstig van *Jahwe* soos hy dit aan Moses oorgedra het. Wellhausen (2004:80) sê dat die bepalings van die huttefees in die Priestergeskrif ongeveer tweehonderd jaar later moes ontstaan het as die bepalings in Deuteronomium oor dieselfde fees. Wellhausen baseer sy argument op die verskil in die lengte van die fees in Konings en Kronieke wat later as Konings geskryf is. Volgens 1Konings 8:66 het Salomo die mense op die agste dag van die fees van die tabernakels huis toe gestuur terwyl die koning in 2Kroniek 7:9 (wat oor dieselfde gebeure handel) die mense eers op die negende dag huis toe stuur. In latere Judaïsme (Joh. 7:37) word die agtste dag as die belangrikste dag beskou en daarom was hierdie agste dag 'n latere toevoeging tot hierdie fees waarvan Konings nie kennis dra nie.

In die Priestergeskrif is daar geen verwysings na landbouprodukte wat deel van die paasfees moes wees, soos met die vroeë feeste van Israel nie.

⁸ Volgens M.J. Paul (1990:273) was die hervorming van Josia nie 'n verbond herstelling nie, maar 'n verbond hernuwing. Die ou verbond soos deur Jahwe ingestel is, was steeds geldig met al sy seeninge en vervloekings.

Dit was vir Wellhausen 'n verdere bewys dat die Priestergeskrif na Deuteronomium gedateer moet word. Met die skryf van die Priestergeskrif was Israel nie meer in die land nie en het daarom nie 'n opbrengs van die land gehad, om te offer nie. Met en na die Babiloniese ballingskap het Israel sy posisie as landbouers verloor en word hulle meestal handelaars en besigheidsmense.

'n Verder belangrike verskil tussen die geskrifte van die Jehowis en Deuteronomium met die Priestergeskrif, is die byvoeging van twee verder feeste by die reeds bestaande feeste van Israel. Die feeste val in die tydperk tussen die Pinksterfees en die huttefees. Die eerste is die Nuwejaarsfees en die tweede is die fees van die groot versoendag. Nie die Jehowis, Deuteronomium, historiese boeke of die profetiese boeke, dra enige kennis van hierdie twee feeste nie. Die eerste teken van hierdie feeste, volgens Wellhausen (2004:83), kry ons eers in die ballingskap en wel in Esegïel 45:18-20: "So sê die Here my God: "Op die eerste dag van die eerste maand moet jy 'n bul sonder liggaamsgebrek vat en die heiligdom laat reinig: die priester moet van die sondeofferdier se bloed vat en dit aan die kosyne in die tempel smeer en aan die vier hoeke van die boonste vlak van die altaar en aan die kosyne van die poorte na die binneste voorhof toe; dit moet hy ook doen op die sewende van die maand ter wille van mense wat onwetend of uit onkunde gesondig het; so moet julle die tempel reinig". In die Priestergeskrif word die fees van die groot versoendag wat op die tiende dag van die sewende maand val, die belangrikste en heiligste van al die feeste. Hierdie fees word dan ook, te danke aan die Priestergeskrif, normatief vir die post-eksiliese periode.

Die offers en ander feeste het met die ballingskap verdwyn weens omstandighede, maar die een fees wat ten alle tye gehou kon word, was die fees van die groot versoendag (יום הכפורים). Vir die Jode word hierdie die belangrikste fees om te vier, ongeag jou omstandighede.

Vir Wellhausen (2004:85) lyk dit ook of daar 'n verband is tussen die nuwemaan en die Sabbat. In die Pentateug kry ons nie veel inligting wat vir 'n mens hiermee kan help nie, maar volgens Amos 8:5 (“Julle sê: Wanneer is die nuwemaan verby, sodat ons koring kan verkoop, en die Sabbat, sodat ons die graanskuur kan oopsluit”) en 2 Konings 4:22-23 (“Daarop roep sy haar man en sê: Stuur tog vir my een van die dienaars met een van die eselinne, dat ek gou na die man van God kan gaan en terugkom. En hy sê: Waarom gaan jy vandag na hom? Dit is geen nuwemaan of Sabbat nie. En sy antwoord: Wees maar gerus!”) lyk dit tog of daar 'n verband bestaan tussen die eerste Sabbat van die maand en die nuwemaan en dat die maan gebruik is as maat om die vier Sabbatte in elke maand te bepaal. In die Jehowis en Deuteronomium is daar egter geen aanduiding van so 'n nuwemaanfees of dat dit in verband gebring is met die Sabbat nie. In die Priestergeskrif word wel na die nuwemaan verwys, maar word nie in verband met die Sabbat gebring nie. Die nuwemaan word die maatstaf van waar die ander feeste se datums bepaal word en dis al funksie wat dit by die Priestergeskrif het. Die Priestergeskrif wou homself en Israel se godsdienste van enige heidense konnotasie wat daar aan die nuwemaan gekleef het, distansieer.

Die herkoms van die Sabbat as fees vir Israel het 'n lang aanloop gehad. Vir Israel word die dag by uitstek 'n rusdag. Die dag word 'n rusdag nadat die oesfees gehou is sodat daar van die harde werk na die oesinsameling 'n bietjie gerus kan word. Dit het ook soos die feeste saamgeval met die nuwemaan. Daarna word die Sabbat 'n rusdag maar ook 'n fees waarop geoffer word. In die Priestergeskrif sien ons 'n verdere verandering wat plaasvind aangaande die karakter en kwaliteit van die Sabbat. Volgens 2 Konings 4:22-23 was die Sabbat 'n dag wat anders as die anders werksdae was en waarop dinge gedoen kan word waarvoor daar nie andersins tyd is nie. In die Jehowis en Deuteronomium is die Sabbatdag 'n spesifieke rusdag met betrekking tot die landbou en is almal en alles veronderstel om op hierdie dag te rus. (Wellhausen 2004:86).

Lees 'n mens Eksodus 20:10; 23:12; 34:21 en Deuteronomium 5:13-14, wat bepalings gee oor die Sabbat, sien 'n mens ook dat hierdie bepalings die werkgewer in gedagte het en dat die werkgewer sy werksmense en diere moet laat rus. In die Priestergeskrif sien ons dat die doel van die Sabbat nie op die rus van die alledaagse werk val nie en word dit nou losgemaak van 'n feesgeleentheid soos dit 'n vreugdevolle fees by antieke Israel was. Dit word nou 'n algehele rusdag waarop geen werk verrig mag word nie. Die Priestergeskrif word volgens Wellhausen (2004:87) selfs verander om hierdie punt te beklemtoon (vgl. Genesis 2:2: "En God het op die sewende dag sy werk voltooi wat Hy gemaak het, en op die sewende dag gerus van al sy werk wat Hy gemaak het"). Hierdie laaste gedeelte word as 'n byvoeging beskou om die eerste deel van die vers wat impliseer dat God nog op die sewende dag ook gewerk het, te korrigeer sodat dit dan ook die feit bevestig dat God op die sewende dag gerus het.

Van die neo-Babiloniese tydperk af tot by Jeremia word die Sabbat gesien as 'n dag waarop offers gebring kan word. Vanaf Jeremia is daar 'n beweging om hierdie dag as 'n suiwer rusdag te sien. Met die ballingskap is Israel uit sy land uit en kan derhalwe nie meer die landboufeeste hou nie. Die omstandighede word nou geskep waarbinne die Sabbat nou 'n suiwer rusdag word waarop niks gedoen mag word nie. Saam met die besnydenis, wat nou sterk na vore tree, word dit een van die uitstaande gebruike wat die Jode nakom om hulle te onderskei van die ander heidense volke. Van hier af het die viering van die Sabbatdag aan die hand van die Priestergeskrif verder ontwikkel totdat dit later geword het, soos wat dit dan ook in die Judaïsme toegepas is.

Saam met die Sabbat het ook die Sabbatsjaar ontwikkel. Die begin van hierdie gebod in die Jehowis (Eks. 21:2-6) het betrekking gehad op die slawe wat in die sewende jaar vrygestel moes word, nadat hulle vir ses jaar vir jou gewerk het. Ook was daar die bepaling dat 'n land vir ses jaar bewerk moes word en dat dit in die sewende jaar onbewerk gelaat moes word sodat dit in die sewende jaar kos aan die armes en hulle vee kon bied (Eks. 23:10-11).

Hierdie bepalings het op hierdie stadium geen verband gehad met die Sabbat nie, maar was bloot om menslikheidsredes so bepaal. In Deuteronomium 15:2-6 en 12-18 word hierdie bepalings ook herhaal, maar hier word 'n verdere aspek bygebring. Ook skuld moet in die sewende jaar afgeskryf word.

By die Priestergeskrif (Levitikus 15:1-7) tree die Sabbatsjaar sterk na vore en word die sewende jaar gekenmerk deur die feit dat dit ter ere van *Jahwe* gehou moet word. Vir Wellhausen (2004:89) is dit duidelik dat Eksodus 23:19-11 die basis vorm van hierdie bepaling maar dat dit in die Priestergeskrif 'n nuwe betekenis kry. Hier word dit nou 'n nuwe bepaling. Dit hang dus nie meer van die eienaar van slawe af om hierdie sewende jaar te vier op hulle eie bepaalde tyd nie, maar dit word nou 'n vaste bepalings wat nou op die hele volk betrekking het en hulle almal is daaraan verbind. In die Priestergeskrif word daar ook 'n verder uitbreiding op die Sabbatsjaar gemaak met die byvoeging van 'n Jubeljaar. Die Jubeljaar word 'n parallel vir die Pinksterfees. Waar die Pinksterfees op die vyftigste dag na die sewende Sabbat val en die einde van die nege-en-veertigste dag van daardie periode aandui, word die Jubeljaar nou 'n kunsmatige instelling wat die einde van die periode beteken van die sewende Sabbatsjaar.

Die Sabbatsjaar het sy oorsprong volgens Wellhausen (2004:89-90) in die ballingskap waar die lande in Juda nie bewerk is nie en wat as kompensasië gedien het vir die jare wat daar geen Sabbatsjaar gevier was nie (vgl. Levitikus 26:34-35: "Dan sal die land vir sy sabbatte vergoeding kry, al die dae van sy verwoesting, terwyl julle in die land van julle vyande is; dan sal die land rus en vir sy sabbatte vergoeding gee. Al die dae van sy verwoesting sal dit rus — die rus wat dit nie gehad het in julle sabbatte toe julle daarin gewoon het nie"). Die Jubeljaar was ingestel in 'n veel later tydperk en volgens Wellhausen het Jeremia geen kennis gehad van so 'n instelling nie.

5.2.1.4 Die priesters en die Leviete

Die Priestergeskrif se inligting ten opsigte van die priesters en Leviete vertoon weinig ooreenkomste met die van die Jehowis en Deuteronomium. Uit die Priestergeskrif se inligting oor hierdie twee ampte kan duidelik die priesters se hand en vooroordele raakgesien word. Die Priestergeskrif gebruik twee belangrike aanduidings om die rangorde van die priesters vanuit Israel te legitimeer. Eerstens word die stam van Levi onderskei van die res van die elf ander stamme. In Numeri 2 word daar beskryf dat die Leviete rondom die heiligdom moet kamp sodat hulle die heiligdom kon afskort word van die res van die stamme (vgl. Spencer 1984:267-271 vir 'n beskrywing van die take van die Leviete). Tweedens word daar onderskeid getref binne die stam van Levi tussen die geslag van Aäron en die Leviete (Wellhausen 2004:90).

Hierdie onderskeid tussen die seuns van Aäron en die Leviete word sterk in die Priestergeskrif benadruk. Die seuns van Aäron is die enigste persone wat as priesters mag optree en is die enigste persone wat bevoeg is om die brandoffers te bring en wierook te mag brand. Die Leviete word aan die Aäroniete gegee as hulle dienaars en wat die laer klas werk in die heiligdom moet doen (volgens Numeri 3:6 en 9: "Laat die stam van Levi nader kom, en stel hulle voor die priester Aäron, dat hulle hom kan dien. En jy moet die Leviete aan Aäron en sy seuns gee; hulle is heeltemal aan hom gegee uit die kinders van Israel"). Volgens die Priestergeskrif was die seuns van Aäron lankal reeds priesters en was die Leviete nie deur *Jahwe* aangestel vir hulle diens in die godsdiens nie, maar deur die Israeliete self. Die Priestergeskrif verhef die seuns van Aäron as priesters wat vêr bokant die Leviete verhewe is.

In Esegïel se plan vir die nuwe Jerusalem wat hy gee in die jaar 573 v.C., gee hy 'n spesifieke rede vir die degenerering van die Leviete. In Esegïel 44:6-16. word die Leviete daarvan beskuldig dat hulle die tempel ontwy het en dat hulle vir hulle straf verlaag word tot tempeldienaars. Die Leviete word na 'n laer rangorde geskuif as straf op hulle ontwyding van die tempel en hulle toeweyding aan die aanbidding op die hoogtes.

Uit die gedeelte in Esegïel 44:6-16 kan daar afgelei word dat daar tot en met die tyd van Salomo se tempel, geen onderskeid getref is tussen die priesters en die Leviete nie. As bogenoemde in ag geneem word, dan kan 'n verdere gevolgtrekking gemaak word, naamlik dat Esegïel geen kennis dra daarvan wat in die Priestergeskrif staan nie en dat dit beteken dat die Priestergeskrif dus nog nie bestaan het nie. Die priesters daarteenoor wat hulle posisies behou en wat nou die taak van diens in die tempel van Jerusalem gaan behartig, is die Leviete wat hulle nie aan hierdie afgodery skuldig gemaak het nie en getrou hulle diens in die tempel in Jerusalem nagekom het. Volgens Esegïel is dit die seuns van Sadok en word hulle nou in rangorde verhef en die ander Leviete word die tempelwerkers (Wellhausen 2004:91-92).

In Deuteronomium sien ons dat die Deuteronomis nie wou sien dat daar onderskeid moes wees tussen die Leviete wat op die hoogtes diens gedoen het en wat nou met die sentralisering van die godsdiens skielik sonder heenkome is nie. Deuteronomium pleit dat die Leviete wat terugkeer na Jerusalem 'n gelyke deel sal kry aan die waarneming van die tempeldiens in Jerusalem. Die seuns van Sadok was nie gewillig om hulle posisie te deel nie en dit gebeur dan ook nie (2 Konings 23:9: "Die priesters van die hoogtes mag egter nie op die altaar van die Here in Jerusalem geklim het nie, maar hulle het ongesuurde brode onder hulle broers geëet"). Die skeiding wat daar in Esegïel gemaak word tussen die Leviete en die seuns van Sadok word deur die Priestergeskrif beskryf asof dit al lankal bestaan. Volgens die Priestergeskrif bestaan hierdie skeiding en klasseverskil alreeds vanaf die tyd van Moses. Aangesien Esegïel in sy tyd nie kennis dra van so 'n onderskeid nie, is 'n bewys dat so onderskeiding nie bestaan het nie en eers later deur die priesters as 'n bepaling bygevoeg is.

In antieke Israel, voor die uittog, was daar nie 'n verenigde volk wat as Israel bekend gestaan het nie. Die gebied binne en buite Kanaän is deur verskillende stamme bewoon. Hierdie stamme het onafhanklik van mekaar bestaan en daar was nie een stam wat afgesonder was as 'n heilige stam wat die godsdiens van Israel beheer het nie.

Volgens Wellhausen (2004:94) is dit in teenstelling met die Priestergeskrif wat aanspraak maak daarop dat die Israeliete van die begin af 'n hiërokrasie van regering gehad het. Hierdie hiërokrasie het volgens die Priestergeskrif aanspraak al sedert die omswerwing van Israel in die wildernis bestaan. Hierdie hiërokrasie het bestaan uit die geestelike werkers wat die geraamte gevorm het, die hoëpriester as die hoof en die tabernakel as die hart. Hierdie aanspraak van die Priestergeskrif kan egter op geen historiese punte bewys word nie en was waarskynlik net gemaak om legitimiteit aan hulle latere posisie te verleen.

Uit die boek Rigters is dit egter duidelik dat die volk op daardie stadium nog uit losstaande stamme bestaan het en dat daar geen teken was van so 'n hiërokrasie waar die verskillende stamme bymekaargekom het oor 'n gemeenskaplik saak of rede nie. Uit Rigters sien ons eerder 'n sekulêre weergawe van die geskiedenis sonder enige verwysing na gesamentlike kerklike verwysings van enige aard. Rigters gee geen ereplek aan die hoëpriester as die persoon wat deur *Jahwe* aangestel is om Israel te lei of oor geestelike sake toesig te hou nie. Die rigters was die leiers van die volk en het opgetree uit die aard van hulle persoonlikhede en leierskap in 'n situasie wat daadwerklike optrede vereis het. Hierdie rigters het hoofsaaklik ook binne hulle eie stamme tot voordeel van hulle stamme opgetree en nie namens die hele volk nie. Dit is dus duidelik dat die rigters nie die gevolge was van 'n hiërokratiese stelsel wat by Moses en Aäron gebruik is en toe onverklaarbaar doodgeloop het nie. Daar was geen so stelsel in gebruik nie. Die Rigters was die eerste tree na 'n burgerlike vorm van gesag wat uitgebrei is na die groter Israel en later uitgeloop het op die monargie. In Rigters is daar geen aanduiding van die amp van 'n hoëpriester of dat daar hoegenaamd iemand was wat die rol vertolk het as die leier van die godsdienst van Israel nie (Wellhausen 2004:94).

Die rede hiervoor kan wees dat daar op daardie stadium geen heilige of gesentraliseerde aanbiddingsplek was waar hy kon optree nie. In 1 Samuel 6:13-16 sien ons hoe die mense van Bet-Semes self offers aan *Jahwe* gebring het nadat hulle die ark van *Jahwe* sien verbygaan het.

Die Leviete het self die ark met die goue voorwerpe afgelaai en die inwoners het self die brandoffers en diereoffers aan *Jahwe* gebring. Priesters was nie as nodig beskou nie en ook word daar nie genoem dat hulle die wet oortree het nie. Dit was die praktyk van daardie tyd. Volgens Wellhausen (2004:95) is dit eers met die verskyning van die heiligdomme en aanbiddingsplekke dat die priesters en hulle rol op die voorgrond begin tree. Die eerste priester van wie ons lees wat uitsluitlik die rol as priester vervul het, was Eli en sy twee seuns Hofni en Pinehas, wat tot die stam Efraim in Silo behoort het. 1 Samuel 2:27-36 sien ons dat Eli en sy nageslag self deur *Jahwe* aangestel is om as priesters in Israel op te tree, maar dat na Eli se seuns se onbehoorlike gedrag as priesters hierdie amp by hulle weggeneem is. *Jahwe* sê dat Hy later weer 'n priester sal aanstel om die werk te doen. In die tydperk van die rigters word daar net na twee heiligdomme verwys, naamlik Silo en Dan. Dit was dus die enigste twee plekke wat in hierdie tydperk gebruik is.

In Rigters 17 sien ons ook dat Miga vir hom 'n heilige plek ingeruim het en afgodsbeeldjies daar opgerig het. Hy het ook een van sy eie seuns as priester gewy en sy heiligdom bedryf. Daar word nie 'n waardeoordeel oor Miga se gedrag uitgespreek nie en vers 6 sê: "In daardie tyd was daar nog nie 'n koning in Israel nie. Elkeen het gedoen wat reg is in sy eie oë." Dit is dus die aanduiding dat Miga se optrede nie as verkeerd beskou is in daardie tyd nie. Miga het ook 'n Leviet uit die stam van Juda as priester aangestel en hom betaal om sy priester te wees.

In 1 Samuel 34:34-36 sien ons dat elkeen toegelaat was om self sy offer te bring en dat Saul die altaar gebou het daarvoor, al was daar priesters teenwoordig om die offers te kon bring. Daar was geen verbod op die aanraking of verwysing na enige afstand wat gehou moes word deur die gewone lede van die volk nie. Ook in 1 Samuel 21 sien ons dat selfs die gewyde brood deur Dawid aangeraak word en dat hy dit aan sy manne gee om te eet sonder dat dit veroordeel word.

In die vroeë tydperk van Israel se godsdienste en ook tydens die Rigtertydperk was daar dus nie baie priesters en heilige plekke nie.

Die priesters het nie 'n groot rol gespeel nie en elkeen kon self offer soos hy wou. Geen vaste reëls en voorskrifte het toe al bestaan nie.

i Die priesters in Israel

Na die verdeling van die ryk word Jerobeam 1 die koning van Israel en word Jerobeam uitgebeeld as die persoon wat ook die aanbidding in Israel sy gestalte kom gee het. In 1 Konings 12:28 en 13:33 word gesê dat Jerobeam twee goue kalwers laat maak het en dit opgerig het by Dan en Bet-el. Hy het ook die aanbiddingsplekke op die hoogtes laat bou en priesters uit die gewone mense aangestel al was hulle nie Leviete nie. Die heilige plekke was openbare plekke en met verloop van tyd het dit so 'n belangrike deel van die Israel se samelewing geword dat daar nie meer daarsonder klaargekom kon word nie. Die vinnige wisseling van die konings in die Noordryk het bygedra tot die vestiging van die priesterlike amp in Israel (Wellhausen 2004:99). Dit het 'n mate van stabiliteit verleen in die onsekere tye as daar nie 'n koning was nie of as daar 'n nuwe koning gekroon is. Wanneer iemand toetree in die amp van priester het dit ook beteken dat daardie persoon dan afgesonderd word vir die werk van *Jahwe* en dat hy homself dan moet losmaak van al die aardse dinge. Hy moet homself losmaak van sy familie en familiebande. Wie priester wou gewees het of wat aangewys is deur Jerobeam, word deur hom tot priester gesalf. Uit 1 Samuel 2 sien ons ook hoe Samuel van kleins af afgesonderd was en dat hy toe alreeds by die tempel gewoon het en sy ma hom daar kom besoek het. Sy ma het hom aan *Jahwe* se werk afgestaan sodat hy ten volle aan *Jahwe* gewy was.

Wellhausen (2004:99) sê dat die priesters van die Noordryk verenig was in hulle amp en word hulle as groep beskryf en nooit as individue nie. Die amp van priester het sy basis in Deuteronomium 33:8-11: “En van Levi het hy gesê: U Tummim en u Urim is vir die man, u gunsgenoot, u wat deur U beproef is in Massa, met wie U getwis het by die waters van Mériba; wat van sy vader en sy moeder gesê het: “Ek sien hom nie, en sy broers nie erken het en van sy seuns niks geweet het nie; want hulle het u woord bewaar en u verbond gehou.

Hulle sal Jakob u verordeninge leer en Israel u wet; hulle sal reukwerk voor U neerlê en 'n voloffer op u altaar. Seën, Here, sy krag, en laat die werk van sy hande U welgevallig wees; verpletter die lendene van die wat teen hom opstaan en hom haat, sodat hulle nie kan opstaan nie”.

Moses word gesien as die eerste priester wat ook die stigter van die priesteramp en sy gebruike was. Saam met die seën van Moses (Deuteronomium 33) gee die gedeeltes in Hosea 4:1-10 vir ons die meeste inligting rakende die priesterlike amp in die Noordryk. Die priesters was die geestelike leiers van die volk en die feit dat die priesters daarvan beskuldig word dat hulle nie hulle taak na behore vervul nie, is reeds 'n goeie aanduiding dat die priesters van Israel wel hierdie ampte beklee het. Die priesters in die Noordryk het nie so op die voorgrond gestaan soos die profete nie en was nie betrokke by politieke aangeleenthede soos die profete Elia en Elisa nie. Hulle was baie uitgesproke oor die moraliteit van Israel. Die priesters het nie leiding geneem nie en maar soos die res van die volk gelewe.

ii Die priesters in Juda

Volgens Wellhausen (2004:102) het die ontstaan van die priesterdom in Juda dieselfde paadjie geloop as dié van Israel. Latere Judeërs het gepoog om deur waninligting die ontstaan van die priesterdom in Israel toe te skryf aan die koning wat mense na willekeur aangestel het en dat die ontstaan van die priesterdom in Juda die oorspronklike priesterdom is wat van Moses se tyd af oorgedra is. Die feite is egter dat ook die seuns van Sadok, waaruit die priesterdom ontstaan het, deur konings Dawid en Salomo aangestel is as priesters in Jerusalem. Die konings het vrye toegang gehad tot die tempel en dit was deel van die paleis van die koning, soos blyk uit 1 Konings 7 en 2 Konings 11. Die koning het die godsdienst gereguleer en die priesters moes maar gedweë die koning se besluit implementeer. Die koning het sekere praktyke gestaak, ingestel of verander soos dit hom gepas het. Die godsdienst van Juda was gesien as net nog 'n aspek van sy koninkryk waarvoor hy regeer en besluite geneem het.

Die koning kon self ook offer, maar het dit gewoonlik net by buitengewone geleenthede gedoen soos byvoorbeeld in 2 Konings 16:12-13, waar 'n nuwe altaar ingewy is.

Die gebeure in die Noordryk en die Suidryk onderskeidelik het later daartoe gelei dat daar onderskeid getref is tussen die priesterdom van Israel en Juda. Die Noordryk, met sy vinnige wisselings van konings en die verskillende persoonlikhede van die konings, het daartoe gelei dat stabiliteit in Israel in die slag gebly het. Dit het beteken dat die godsdienste en die mag van die priesters uitgebrei is. Langsamerhand het dit as 'n onafhanklike segment langs die koningskap ontwikkel. Dit het daartoe gelei dat die setel van mag by die priesters begin lê het. In Juda, wat groter stabiliteit beleef het, het dit nie gebeur nie en het die koning steeds die beheer oor die godsdienste en godsdienste behou. Met die hervormings van koning Josia het hy die koninklike godsdienste die amptelike godsdienste gemaak. Dit het ook beteken dat hierdie die amptelike godsdienste geword het van Juda en dat hierdie godsdienste in Jerusalem gesetel was. Die priesters wat op die hoë plekke die aanbidding behartig het, het hulself nou buite die amptelike godsdienste bevind en moes noodgedwonge 'n tweederangse posisie inneem. Baie van hulle het 'n laer pos aanvaar in Jerusalem en het van die laer take oorgeneem in die tempel. Daar was vir baie van die priesters geen ander opsie nie aangesien hulle nie hulle geestelike karakter wou verruil vir die sekulêre nie.

iii Die ontwikkeling van die priesterlike amp in die bronne

Die ontwikkeling van die priesterdom kan duidelik uit die bronne gesien word (Wellhausen 2004:103-104). Die Jahwiste het geen verwysing na priesters en hulle amp nie. In Genesis word daar nêrens van priesters gepraat nie, tensy daar na ander volke se priesters verwys word. Die aartsvaders was self verantwoordelik vir die bring van offers en hulle het dit namens hulle stamme gedoen op die bepaalde kultiese plekke. Dit was eers met die ontwikkeling van die gemeenskap en die vestiging van die volk dat daar 'n behoefte ontwikkel het om mense aan te wys wie se werk dit sou wees om om te sien na die kultiese plekke en die bring van offers.

Die woord כהן is die woord wat vir priester gebruik word. Dis dieselfde woord wat ook gebruik word om ander volke se priesters mee te beskryf.

Die verbod om op te gaan na *Jahwe* se altaar in Eksodus 20:22-26 is nie 'n verbod wat deur die priesters ingestel is of op hulle van toepassing gemaak is nie, maar op elkeen uit die volk. In Eksodus 24:3-8 is dit die jong manne uit Israel wat die offers bring en Aäron en Moses word die stigters van die latere priesterlike amp. Die priesterlike amp was aanvanklik nie 'n beroep nie, maar 'n pos wat beklee is. Priesters was nie mense wat deur *Jahwe* geroep is nie. *Jahwe* het mense geroep om konings of profete te word, maar nie priesters nie.

Dit is eers in Deuteronomium 16:18 tot 18:22 dat die priesters 'n eie plek kry saam met die rigters en die profete. Dit is ook hier waar ons die eerste keer vind dat die priesters, Leviete genoem word en dat hulle uit die stam van Levi afkomstig is. In die voor-eksiliese behalwe die Pentateug, vind ons selde 'n verwysing na die term Leviet en priester. Dit was nie *Jahwe* wat mense aangestel het as priesters nie maar mense. Daarna kon jy 'n priester word as jou pa die priester was en jy in goeie gesondheid was. Miga stel een van sy seuns in Rigters 17:5 aan om priester te wees en daarna ook 'n Leviet om priester te wees (Rig. 17:1). Dit was waarskynlik waar die priesters ook hulle gebruik vandaan gekry het en word hierdie term later deel van hulle tradisie van hoe priesters aangestel word en dat hulle daarom ook reg het op lewensonderhoud uit hulle amp.

Die gebruik van die term “Leviet” as daar van priesters gepraat word, is iets wat eers met Esegïel in 573 v.C. 'n vaste instelling word. Hierna kom dit algemeen voor in die boeke van die latere profete. In die historiese boek word daar net twee maal na Leviete verwys. Die eerste is in Rigters 19-20 waar van 'n Leviet gepraat word, maar hierdie gedeelte is na-eksilies en kan dus nie in aanmerking geneem word nie. Ook in Rigters 17-18 word van “'n Leviet” gepraat en nie van “die Leviet” nie, maar hier het Leviet nie dieselfde betekenis as die latere Leviete en priesters nie (Wellhausen 2004:104).

Wellhausen sê ook dat die gedeeltes van 1 Samuel 6:15, 2 Samuel 15:24 en 1 Konings 8:4 en 12:31 in die historiese boeke, waarin wel na Leviëte verwys word, uitgesluit moet word omdat hy hierdie tekste as na-eksilies beskou. Daar word dus voor Esegïël nie na Leviëte as priesters verwys nie, omdat hierdie amp toe nog nie deel van die godsdiens van Israel was nie.

Wellhausen (2004:105) brei heelwat uit oor die twee priesterlike families wat wel genoem word voor Esegïël. In Rigters 18:30 word gesê dat Jonatan die priester in Dan was en dat hy die seun van Gersom was wat weer die seun van Moses was. Hierdie priesterlike afstammeling word dus aan Moses verbind, by wie die oorspronklike priesterlike amp ingestel en begin is, volgens die priesterlike tradisie. Die ander priesterlike tradisie wat bestaan het, was die van die Efraimiete van Silo wat ook verbind word aan Moses. Wellhausen (2004:105) sê dat die priester in Silo afkomstig was van die voorgeslag van Eli wat reeds deur *Jahwe* in Egipte geroep is. Hierdie is 'n duidelike verwysing na Moses wat deur *Jahwe* geroep en aangestel is. Hulle was geroep om as priesters op te tree en Pinehas, wat die priester oor die ark en heiligdom was (in Jos. 24:33) was die seun van Eleasar wat weer die seun van Aäron was. Wellhausen is egter van mening dat die Eleasar eerder Eliëser moet wees wat saam met Gerson die seuns van Moses was. Dit beteken dan dat beide priesterlike tradisies wat in Israel bestaan het terug gelei kan word na Moses wat as die eerste priester gesien is.

'n Verdere rede dat die priesterlike amp net van Moses afkomstig kon wees, lê in die feit dat in die Jahwis die naam van Aäron heeltemal ontbreek (vgl. ook Mulhall 1973:9). Volgens Wellhausen (2004:105) is dit die redakteur wat uit die Elohis vir Aäron 'n plek langs die van Moses gee. Wanneer *Jahwe* vir Moses beveel om na die Farao te gaan, is dit slegs Moses wat na hom gestuur word (Eks. 7:15; 8:1; 9:1,13 en 10:1). Die redakteur het die Jahwis en die Elohis met mekaar gekombineer. Elke keer wanneer die Farao vra dat die plaë sal ophou is dit Moses en Aäron wat saam voor hom verskyn. Agterna word Aäron egter heeltemal geïgnoreer.

Die moontlikheid is groot dat die priesterlike tradisie in die stamme in die familie van Moses voortbestaan het. Agterna het al die priesters in elke geval daarop geroem dat Moses hulle vader was. Nie noodwendig as voorvader nie, maar as die stigter van die priesterlike orde waarvan hulle nou deel was. Die Leviëte in Juda kry 'n oorerflike karakter en word 'n stam op sy eie. Die Leviëte het nie grond van hulle eie gekry nie, maar as erfplasing bekom hulle die priesterskap.

Deuteronomium verwys wel na die Leviëte in die landelike dorpieë en na die priesters en Leviëte in Jerusalem, maar selde na die Leviëte as 'n groep op sy eie. Die stam Levi het wel bestaan in die antieke Israel maar die stam het reeds verdwyn voor die monargie. Daar is geen historiese verband tussen die antieke stam Levi en die groep mense wat uit die verskillende priesterlike families ontstaan het, na die monargie, en hulself Leviëte genoem het nie. Waarom daar besluit is om die term Leviëte vir hulself op te eis kan nie met sekerheid gesê word nie. Wellhausen (2004:107) is van mening dat Moses moontlik 'n afstammeling van die stam Levi was en dat die verwysing na Levi dus eintlik 'n verwysing is na Moses wat hulle voorganger as priester was.

Hierdie term was egter eers later gebruik om na die kultiese amptenare as Leviëte te verwys. Priesters is nie georden nie en het ook nie sekere spesiale magte ontvang as hy sy pos opgeneem het nie. Uit die manier hoe hy sy pos beklee het en sy taak uitgevoer het, het hy eer en aansien bekom. Priesters was afgesonder vir *Jahwe* en moes op sy voorkop 'n goue blom dra waarop die woorde “vir *Jahwe* afgesonder” uitgeborduur is (Eks. 28:36). Dit het beteken dat die priester nou nie meer deel was van die gewone lewe nie, maar dat hy eenkant geplaas is vir diens aan *Jahwe*. Dit herinner aan die deel van die heiligdom in die tempel wat vir *Jahwe* afgesonder is. Die priesters is nie meer beskou as deel van die gewone wêreld nie. Die priester kon nou die allerheiligste deel van die tempel binnegaan en offers op die altaar bring en aan die heilige voorwerpe vat.

Om in staat te wees om die allerheiligste deel van die tempel in te gaan en aan heilige voorwerpe te kon vat moes die priester hom nie deur die gewone wêreld laat besmet nie en moes hy waak om nie met onrein dinge in aanraking te kom nie.

Hy is nie toegelaat om begrafnisse te hou of by te woon nie, behalwe waar dit die begrafnis van 'n nabye familielid was (Lev. 21:1-6). Hulle was verbied om met vrouens te trou wat voorheen prostitute was of wat geskei is van hulle mans (Lev. 21:7). Hulle moes seker maak hulle klere is skoon voordat hulle die heiligdom binnegaan en moes hulle weerhou van enige gebruik van wyn of alkohol (Lev. 10:8-11). Uit die priester se amp het sy waardigheid en mag gekom. In die aartsvadertydperk, voordat daar nog priesters was, was die mag aan die hoof van die stam gekoppel.

Die priesters was die bewakers van die heiligdom en het omgesien na besoekers en hulle geskenke en offers by hulle geneem en hanteer. Anders as by ander volke in die Ou Nabye Ooste, waar die priesters aan 'n sekere heiligdom gekoppel is en by daardie heiligdom moes bly, al trek die res van die stam weg, was Israel se heiligdom die tabernakel. Die tabernakel was 'n tent wat verskuif kon word en moes die Leviete die tabernakel oppas. Hulle moes ook sorg dat hulle eie slaapplekke altyd naby die tabernakel gemaak word. Esegïel het die heilige grond rondom die tempel aan die priesters en Leviete gegee as die plek waar hulle kon bly (Ese. 45:4). Daar was vanaf Miga se tyd altyd 'n priester wat omgesien het na die heiligdom. Dawid het vir Sadok en Abjater aangestel om toesig te hou oor die ark (2 Sam. 15:24-29). Salomo het egter vir Abjatar ontslaan en Sadok was alleen verantwoordelik vir die tempel.

Toe Jerobeam die heiligdom by Bet-el gevestig het, het hy dadelik 'n priester oor die heiligdom aangestel (1 Kon. 2:26-27). Die priesters en die heiligdom by Jerusalem het egter al die kleiner aanbiddingsplekke en priesters van hierdie aanbiddingsplekke in aansien en status ver oorskry. Voor die monargie was die priesters geassosieer met 'n heilige plek waar hulle die rol gehad het van beraders of tussengangers.

Dit was nie die aanvanklike taak van die priesters om offers te bring by die tempel nie. Dit was die taak van die priesters om die nodige reëlings te tref wanneer die ark vervoer moes word (Num. 4:58).

Moses word as die eerste priester van Israel beskou en afkomstig uit die stam van Levi. Dit is Moses se verbintenis met die stam Levi dat die Leviete aan die priesterlike amp gekoppel word. P maak in Eksodus 28:1 en 43 en ook in Numeri 3:10 die aanspraak dat slegs Aäron en die afstammeling van Aäron op die amptelike titel van priester aanspraak kan maak.

Dit is egter Moses wat die Aäroniete as priesters orden en dit gebeur in Eksodus 29:35 wanneer hierdie ordening sewe dae neem (vgl. ook Cody 1969:13 oor die amp van die priesters). Moses was nie in die ware sin van die woord 'n priester nie. Sy status was egter hoër as die van Aäron en daarom was hy in die regte posisie om vir Aäron en sy nageslag as die priesters van Israel te orden. In die laaste deel van Rigters, naamlik Rigters 17 -19, lees ons van die Leviete en hulle sosiale plek in Israel en ook oor hulle vroeë priesterlike aktiwiteite. Baie is geskryf en bespiegel oor of die Leviete wat die tempel diens gedoen het enige verbintenis gehad het met die stam Levi. Martin Noth (1984:89-90,234-235) het bespiegel of die kultiese leviete en die sekulêre leviete enige verbintenis met mekaar gehad het.

Na die Rigtertydperk is die enigste priesters waarop gefokus word, die priesters wat 'n rol gespeel het in die verhale rakende die lot van Israel. Die eerste van die priesters is Eli wat gesetel was by Shiloh. Hy fungeer in die verhaal van Samuel. Die priester-orde van Eli loop deur tot na die koningskap van Dawid. Die belangrikste heiligdom in Israel se geskiedenis op daardie stadium het onder die bestuur van die priesterorde van Eli geval. Hofni en Pineas se daad was 'n geweldige skande vir die priesterorde, asook Eli se gebrek aan dissipline ten opsigte van sy seuns. Die rol van Samuel skep ietwat van 'n probleem omdat hy nie 'n afstammeling van die priesterorde is nie, maar tog deur Eli vir priesterlike take aangewend word.

Wanneer die inligting wat Deuteronomium (vgl. Deut. 10:8-9, 18; Jos. 13:14, 33) gee oor die Leviete vergelyk word met die inligting wat die Priestergeskrif gee, sien ons dat daar by die Priestergeskrif 'n groot ontwikkeling plaasgevind het. In Deuteronomium word die stam van die Leviete as die tempel amptenare van Israel met klein treetjies bevorder. In die Priestergeskrif word dit breedvoerig bespreek. In die Priestergeskrif word die uitbreiding van die kerklike amptenare beskryf as die hele stam van Levi. Die belangrikste stap wat die Priestergeskrif egter volgens Wellhausen (2004:107) doen, is die onderskeid wat daar getref word tussen die kerklike en die gewone mense. Ook lê die Priestergeskrif klem op die onderskeid tussen die seuns van Aäron en die ander Leviete.

In Deuteronomium word nog beskryf dat die priesters en die Leviete op gelyke voet staan en gelyke aanspraak het wanneer die Leviete van die plekke buite Jerusalem na Jerusalem toe kom (Deut. 18:1,6-7: “Die Levitiese priesters, die hele stam van Levi, mag geen deel of erfenis saam met Israel hê nie; van die vuuroffers van die Here en van sy erfdeel moet hulle eet. As 'n Leviet uit een van jou poorte kom, uit die hele Israel waar hy as vreemdeling vertoef, en hy na hartelus kom na die plek wat die Here sal uitkies, dan moet hy dien in die Naam van die Here sy God soos al sy broers, die Leviete, wat daar voor die aangesig van die Here staan”). Hier is die fokus die beëindiging van die aanbidding op hoë plekke en dat die Leviete wat dus na Jerusalem kom, op gelyke voet is met die priesters en Leviete in Jerusalem. In realiteit het dit egter nie so gewerk nie en die Leviete wat van buite Jerusalem kom word onderskei van die priesters in Jerusalem (seuns van Sadok) en word hulle skielik op 'n laer vlak geplaas (vgl. 2 Kon. 23:9). By Esegïel sien ons dat hierdie onderskeid 'n stappie verder gevoer word, maar dit word nog nie 'n gedwonge feit nie. By die Priestergeskrif word dit egter 'n vaste bepaling en Wellhausen (2001:140) praat van 'n *eine ewige Satzung*.

Met betrekking tot die amp van hoëpriester sien ons ook 'n ontwikkeling in die bronne. Van die vroegste geskiedenis af tot en met Esegïel in die ballingskap is daar geen teken van die bestaan van 'n hoëpriester nie.

In die tempel van Salomo het die tempelpersoneel so uitgebrei dat daar begin is om 'n struktuur onder die amptenare in die tempel daar te stel. In die tyd van Jeremia word die ampte volgens families opgedeel. Daar was nog nie 'n hoëpriester nie, maar wel 'n priester wat in beheer was van aanstellings en wat ook 'n tweede priester gehad het wat hom bygestaan het. Wellhausen (2004:110) sê dat 'n mens van die middel van die Pentateug egter begin lees van 'n hoëpriester wat aan die hoof van die tempel gestaan het. Sy posisie word gelegitimeer uit die feit dat soos wat die seuns van Aäron verhewe was bo die Leviete, was Aäron verhewe bokant sy seuns en word hy dus gesien as die “eerste hoëpriester” van Israel.

Tot en met die ballingskap was die koning die heerser oor Israel en was hy ook die hoof van die tempel en het hy die tempel besit. Die priesters was sy diensknegte en het vir die koning gewerk. Die tiendes of bydraes was direk aan die koning betaal en hy het die tempel in stand gehou. Met die Priestergeskrif sien ons egter dat dinge verander. Die bydraes van die volk word nou direk by die heiligdom betaal. Die heiligdom funksioneer ook nou onafhanklik van die staat en regering. Die hoëpriester word nou die hoof van die tempel en teokrasie en vervang daarmee die rol van die koning. Hy word die leier en verteenwoordig al twaalf die stamme van Israel en dra ook die stamme se name op sy bors en skouers. Wellhausen (2001:144) sê: *Vor der Anschauung des Priesterkodex steht Israel in der Tat nicht als Volk, sondern als gemeinde*. In die Priestergeskrif word Israel dus nie meer as 'n volk gesien nie, maar as 'n geloofsgemeenskap (kerk). Die aardse wette was nie belangrik nie aangesien Israel nie meer oor homself regeer nie. Volgens Wellhausen (2004:111) was die hele lewe nou gefokus op godsdienst en geloof.

Alhoewel die vroeë bronne geen kennis gehad het van 'n Moses-teokrasie nie, gebruik die Priestergeskrif die posisie van Moses en Aäron om daardeur die teokrasie, met die hoëpriester as leier, na die ballingskap te legitimeer asof dit reeds bestaan het in die tyd van Moses.

5.2.1.5 Die vergoeding van die tempel amptenare

Uit die bronne van die Pentateug kan daar ook met betrekking tot die vergoeding van die tempel amptenare 'n ontwikkeling gesien word van die vroeëre tydperk tot en met die begin van Judaïsme.

Wellhausen (2001:146) sê: *Die Macht und Unabhängigkeit des Klerus läuft parallel mit. Seiner materiellen Ausstattung, hier wie dort lässt sich daher die gleiche Entwicklung verfolgen.* Wat Wellhausen hiermee bedoel, is dat in dieselfde mate waarmee die kerklike ampte onafhanklik geraak het, het hulle vir hulself begin sorg in hulle eie onderhoud en vergoeding. In die vroeë geskiedenis van Israel se godsdienst het die eienaar van 'n heiligdom 'n geestelike persoon aangestel om daar diens te doen. Die eienaar van daardie heiligdom het dan aan die geestelike 'n bepaalde loon gegee. Met die ontstaan van die Levitiese oorerflike priesterlike amp in Juda, is dit nou die priesters wat in opdrag van *Jahwe* self in hulle eie vergoeding begin voorsien. Hierdie opdrag is volgens die Levitiese self deur Moses bepaal in Eksodus 32:26c-29: "Toe het al die seuns van Levi by hom versamel. En hy het vir hulle gesê: 'So spreek die Here, die God van Israel: Laat elkeen sy swaard aangord aan sy heup. Gaan heen en weer van poort tot poort in die laer, en laat elkeen sy broer en elkeen sy vriend en elkeen sy naaste doodmaak'. En die seuns van Levi het gehandel volgens die woord van Moses, en daar het van die volk op dié dag omtrent drieduisend man geval. Toe het Moses gesê: 'Vul vandag julle hand om te offer aan die Here — want elkeen is teen sy seun en teen sy broer — sodat Hy vandag 'n seën oor julle kan gee". Wellhausen (2004:112) sien hierdie verse as 'n latere toevoeging wat ooreenstem met die siening van Deuteronomium en wat deur die priesters gebruik is om legitimiteit aan die feit te gee, dat hulle hul eie vergoeding kan bepaal en beheer.

In die Jehowistiese tradisie sien ons by die aartsvaders dat die hele offer aan *Jahwe* gegee word en dat daar nie priesters betrokke is wat op 'n deel aanspraak het nie.

Later, wanneer die offers meer gemeenskaplik en gesamentlik plaasgevind het, was 'n deel van die offers vir *Jahwe* gegee en is die res in 'n heilige fees deur die feesgangers geëet. In 1 Samuel 2:12-17 sien ons hoe die seuns van Eli wat diens gedoen het as priesters, die offers wat die mense gebring het misbruik het om self gewin daaruit te trek en dat dit as 'n sonde voor die aangesig van die Here gesien was. Die priesters wat by was, kon natuurlik ook deel in hierdie feesmaal, maar het geen aanspraak op 'n deel van die offer gehad of daarvan vir hulself teruggehou vir latere gebruik nie. In Deuteronomium sien ons dat daar 'n verdere ontwikkeling plaasvind deurdat 'n deel van die offer nou met reg aan die priester gegee moet word as sy onderhoud en dat dit sy reg is om daarop aanspraak te maak (vgl. Deut. 18:3: "En dit moet die reg van die priesters wees van die kant van die volk, van die wat 'n slagoffer bring, of dit 'n bees of 'n stuk kleinvee is: hulle moet aan die priester die blad en die twee kakebene en die maag gee").

In die Priestergeskrif sien ons 'n verdere ontwikkeling deur dat die seuns van Aäron se aanspraak ook vermeerder na die borsgedeelte en die boud (vgl. Lev. 7:34: "Want die beweegbors en die hefboud het Ek van die kinders van Israel uit hulle dankoffers geneem en dit aan Aäron, die priester, en aan sy seuns gegee as 'n deel wat hulle vir ewig toekom van die kant van die kinders van Israel"). Dit is duidelik dat die Priestergeskrif die wet geword het van Judaïsme en dat die gedeeltes van die offers wat die reg van die priesters geword het net meer geword het soos wat die wet verander is. Die dele van die vee wat die priesters toekom word ook uitgebrei deur die Priestergeskrif na alle slagtings wat plaasvind, selfs al word dit nie as deel van die offergaweslagtings beskou nie.

In Deuteronomium is die priesters afhanklik vir hulle oorlewing van wat hulle kry gedurende die heilige feeste waar hulle die offers behartig het. Indien 'n persoon nie gewerk (offers bring nie) het as priester nie, mag hy ook nie geëet het nie (1 Sam. 2:36: "En almal wat in jou huis oorbly, sal kom om hulle voor Hom neer te buig vir 'n geldstukkie en 'n broodjie, en hulle sal sê: Voeg my tog by een van die priesterordes, dat ek 'n stukkie brood kan eet").

Die Aäroniete daarteenoor in die Priestergeskrif, hoef nie offers te gebring het nie en was steeds wetlik geregtig op die dankoffers wat gebring was.

Volgens Deuteronomium 14:23 was die priesters geregtig op 'n tiende van die koring, wyn en olie (Deut. 14:23: “En jy moet voor die aangesig van die Here jou God op die plek wat Hy sal uitkies om sy Naam daar te laat woon, die tiendes eet van jou koring, van jou mos en van jou olie en die eersgeborenes van jou beeste en van jou kleinvee, dat jy kan leer om die Here jou God altyd te vrees”). In die Priestergeskrif word hierdie tiendes ook uitgebrei na die vee toe (Lev. 27:32: “Wat betref al die tiendes van beeste en kleinvee — alles wat onder die herderstaf deurgaans — die tiende moet aan die Here heilig wees”). Behalwe die eersgebore manlike dier, moes ook elke tiende bees of skaap aan die priesters as dankoffer gegee word. Wellhausen (2004:115) betwyfel dit egter of hierdie bepaling regtig ooit toegepas is, aangesien Philo en die vroeë Rabbynse literatuur nie enige sulke bewyse verskaf nie.

Dit is duidelik dat daar met die verloop van tyd en veral vanaf die na-eksiliese tydperk, 'n geweldige toename was van wat as tiende gegee moes word en waarop die priesters geregtig was. Waar daar voorheen alternatiewe was wat gegee kon word as 'n persoon dalk nie vee of landbouprodukte gehad het nie, word dit alles bymekaargegooi in die Priestergeskrif en word die las vir die mense geweldig groot. Ten spyte hiervan het die priesters ook 'n geldelike las van die instandhouding van die tempeldiens in die vorm van tempelbelasting op die volk gelê. Vanaf Nehemia se tyd moes 'n bedrag van 'n derde van 'n sikkels vir hierdie doel betaal word. Met die nagaan van 'n gedeelte in die wet, is hierdie bedrag na 'n halwe sikkels toe verhoog (vgl. Eks. 30:15: “Die ryke moet nie meer en die arme moet nie minder as 'n halvesikkels bring nie, as hulle die offergawe van die Here gee om vir julle siele versoening te doen”).

In die Priestergeskrif word daar ook melding gemaak van 'n verdere tiende, met betrekking tot die land wat aan die Leviete geskenk moes word, en wat deur Moses so bepaal is (vgl. Num. 35:8: “En wat die stede betref wat julle uit die besitting van die kinders van Israel gee — julle moet van die wat baie is, baie neem, en van die wat min

is, min neem; elke stam moet van sy stede aan die Leviete gee volgens die erfdeel wat elkeen gaan kry”. Ook Jos. 11:23: “So het Josua dan die hele land ingeneem net soos die Here met Moses gespreek het; en Josua het dit as ’n erfdeel aan Israel gegee volgens hulle afdelings, volgens hulle stamme; en die land het gerus van oorlog”). Wellhausen (2004:116-117) sê dat hy saamstem met persone soos Graf en Gramberg dat so ’n stap prakties nie moontlik is nie.

Vanaf Josua is daar ook geen teken dat daar wel iewers in Israel se geskiedenis sulke Levitiese stede bestaan het nie. Ook was die Leviete in Deuteronomium daarvoor bekend dat hulle geen grond besit het nie en ook geen grond mag besit het nie, soos blyk uit Deuteronomium 10:9: “Daarom het Levi geen deel of erfenis saam met sy broers nie; die Here is sy erfdeel, soos die Here jou God hom beloof het”. en Deuteronomium 18:1: “Die Levitiese priesters, die hele stam van Levi, mag geen deel of erfenis saam met Israel hê nie; van die vuuroffers van die Here en van sy erfdeel moet hulle eet”. Wellhausen (2001:158) beskryf hierdie hele bepaling as *historischen Fiktion*. Die mees logiese verklaring volgens Wellhausen lê daarin dat hierdie stede gesien is as die toevlugsoorde waarvoor die Deuteronomis gepleit het. Die Deuteronomis het vir drie stede gevra in Juda en ook vir nog drie stede nadat die koninkryk uitgebrei het.

Die Priestergeskrif sluit aan by hierdie gedagte en identifiseer drie stede aan die Ooste en drie stede aan die Westekant van die Jordaanrivier. Vier van hierdie stede was vroeër heilige aanbiddingsplekke en word nou in die Priestergeskrif deel van die Levitiese en priesterlike stede. Hierdie stede kan volgens Wellhausen (2004:118) egter nie histories verbind word aan enige optrede van Leviete uit vroeë Israel nie en is deur die priester gefabriseer om legitimiteit aan hulle aanspraak op sekere stede te gee. Hierdie stelling van Wellhausen word later deur Mazar (1960:195) verwerp as hy sê dat hierdie inligting teen die agtergrond van Israelitiese koninkryk verstaan moet word. Die vraag kan met reg gevra word hoe dit gebeur het dat die volk hulle so aan die priesterlike eise en wette laat onderwerp het terwyl die priesters en Leviete in vroeë Israel nie soveel mag gehad het of sulke dankoffers van die volke geëis het nie.

Wellhausen (2004:120) sê dat die neiging om tiendes van die volk te begin vra, het saamgeval het met die belastings wat die Perse en Assirië op Juda gelê het en wat hulle inskiklik betaal het. Aan die begin van die ballingskap was dit Esegïël wat vir die inkomste vir die priesters begin intree het (vgl. Ese. 44:28-30: “En dit sal vir hulle ’n erfdeel wees: Ek is hulle erfdeel; en julle mag aan hulle geen besitting in Israel gee nie: Ek is hulle besitting. Die spysoffer en die sondoffer en die skuldoffer, dié moet hulle eet; en alles wat in Israel onder die ban is, moet vir hulle wees. En die beste van al die eersteling van alles en elke offergawe van alles, van al julle offergawes, moet vir die priesters wees; ook moet julle die eersteling van julle growwe meel aan die priester gee, om ’n seën op jou huis te laat rus”). Hy beroep hom egter op Deuteronomium en verwys nie na die gee van tiendes of eersteling nie.

Dit is eers in Nehemia 10, wat deel is van die Priestergeskrif, dat hierdie saak na vore kom. Esra en Nehemia het ná die ballingskap die Wet van God aan Israel in Jerusalem bekendgestel. Met die volk se aanvaarding van hierdie wet as afkomstig van God deur Moses, het die priesters daarin geslaag om die volk te oortuig om die bepalings oor die skenkings aan die tempel te aanvaar. Die skenkings aan die tempel het ook beteken dat die persone wat daaruit voordeel getrek het, die priesters in Jerusalem was. Die onderskeid wat die Priestergeskrif tref tussen die priesters en die Leviëte is iets wat nie by die Elohistiese wet of Deuteronomium gemaak word nie. Wellhausen (2004:121) sê dat tot en met die eerste honderd jaar na die ballingskap was die priesters en Leviëte op ’n gelyke voet behandel en moes die Leviëte die tiendes insamel en vir *Jahwe* ’n tiende van die tiendes na die tempel bring (vgl. Neh. 10:38: “En die priester, die seun van Aäron, moet by die Leviëte wees as die Leviëte die tiendes invorder, en die Leviëte moet ’n tiende van die tiendes na die huis van onse God bring, in die kamers van die skathuis”). Mettertyd het die gee van tiendes aan die Leviëte in onbruik verval en was dit net aan die priesters gegee. Die rede vir hierdie stap was die straf van Esra oor die Leviëte en die daaropvolgende verlaging van die Leviëte tot ’n laer amp in die tempel.

Die hele beweging na 'n bevordering en opheffing van die priesterlike amp, ten koste van die Leviëte, val volgens Wellhausen (2001:161) saam met die bewuswording dat die hoër orde, en nie die laer orde nie, nou belangrik raak in Judaïsme. Wellhausen sê *Denn mit. Jenem Punkte wird gerade die Achillesferse des Priesterkodex berührt.*

Ten opsigte van afdeling A, naamlik *Geschichte des Kultus* in Wellhausen se *Prolegomena Zur Geschichte Israel* kan die belangrike sake wat Wellhausen hierin aangetoon het, kortliks opgesom word. Wellhausen wou met hierdie afdeling aantoon hoedat die geskiedenis van Israel se godsdienis verloop het. Hy het die ontwikkeling wat plaasgevind ten opsigte van elemente soos, die plek van aanbidding, die feeste, offers en ampte kom aantoon. Al hierdie elemente het van 'n vryheid van aanbidding ontwikkel na 'n hiërokratiese stelsel wat in Jerusalem gesentraliseer was en wat deur die priesters bestuur en gereguleer was. Die priesters se primêre doel was om die godsdienis van Israel rondom die tempel te sentraliseer. In die proses om dit te kon doen word baie van die feeste se karakter en kenmerke van die vroeëre feeste verander. Wellhausen sien dit as 'n verskraling en verarming van die oorspronklike feeste en iets wat van die gewone mense ontnem word.

Wellhausen (2001:98) stel dit as volg: *Die Centralisation ist mit Generalisirung und Fixirung gleichbedeutend; und das sind die äusseren Züge, wodurch sich das Festwesen des Priesterkodex von dem früheren unterscheidet. Ich verweise auf die vorgeschriebenen Gemeinde statt der spontanen Privatopfer, auf die festen Termine am 15. des Monats, auf die reinliche Sonderung von Opfern und Abgaben, auf die Uniformirung des Pascha: nichts frei und naturwüchsig, nichts undeutlich und noch im Werden, alles statutarisch, klipp und klar.* Die priesters slaag daarin om hulle posisie vanuit 'n latere tydperk te legitimeer asof dit al lankal so was. Dit doen hulle deur:

- i hulle nuwe wette aan die wet van Moses te verbind asof dit dieselfde wet is en deur Moses gegee is;
- ii deur voor te gee dat Israel nog altyd as 'n hiërokrasie georganiseer was met die tempelklerke of Leviëte wat die geraamte was, die priesters wat die hoof was en die tabernakel wat die hart was.

- iii Die Priesters beskou die onderskeid wat eers in Esegïel gemaak word tussen Leviete en priesters as iets wat al vir baie lank bestaan. Dis nie waar nie. Die priesters het met die onderskeid begin sodat hulle die voorrang in die tempel kon geniet. Die Leviete wat voorheen op gelyke voet behandel is, moes van nou af byna 'n boemelaars bestaan voer.
- iv Die Priesters slaag daarin om hulself onmisbaar te maak in die gemeenskap. Sonder die priesters kan daar nie offers gebring word of aanbid word nie. Dit was veral in die Noordryk waar die konings vinnig verwissel het dat hierdie onmisbaarheid grond gevat het.

Vir Wellhausen kom dit neer op niks anders as 'n geleidelike staatsgreep waarin beheer oor die regering en bestuur van die volk deur die priesters oorgeneem is. Die ballingskapydperk en die afwesigheid van enige koning of regeerder het verder daartoe bygedra dat die priesters die persone geword het wat die kitaar begin slaan het op politieke en godsdienstige terrein. Om sake te vererger het die priesters ook hulle mag misbruik soos gesien kan word in Hosea 6:9: "Die klomp priesters is niks anders as 'n rowerbende nie: hulle pleeg moord op die Sigempad, hulle tree soos skurke op". Hier word hulle 'n rowerbende en skurke genoem omdat hulle die mense openlik uitgebuit het. In Hosea 4 word die priesters aangekla en wag daar vir hulle straf. Volgens Wellhausen (2004:237-240) maak die Priestergeskrif die geskiedenis en verhale van Israel dood met sy fokus op die wet.

In hierdie afdeling het ons ook gesien dat Wellhausen se siening van die priesters en dan ook die Priestergeskrif, redelik negatief is. Hy beoordeel nie die optrede van die priesters in 'n positiewe lig nie. Hy beskou die godsdienste van Israel onder die regering van die priesters as 'n strak en koue godsdienst waar dit nie meer gaan oor die verhouding van Israel met *Jahwe* nie. Al waaroor dit nou gaan is die gehoorsaamheid aan die wet en dit word die belangrikste fokus. Vir Wellhausen was die opsetlike en slinkse manier waarop die priesters hulself in posisies geplaas het en al die voordeel daaruit gekry het, 'n vergrype aan mag en status. Op die manier kon die priesters vir hulself sorg en ook beheer oor die volk uitoefen.

Alhoewel Wellhausen nie die optrede van die priesters pertinent 'n hervorming noem nie, is dit baie duidelik dat dit die priesters se uitsluitlike doel was om die godsdiens van Israel te laat uitsterf terwyl Judaïsme as die nuwe godsdiens van Israel, ingeforseer word.

5.2.2 Die geskiedenis van tradisie

Hierdie gedeelte in Wellhausen se *Prolegomena* is basiese herhaling van dit wat ook in die geskiedenis van die aanbidding van Israel gesien is. Die verskil is dat Wellhausen die historiese boeke van Rigters, Samuel en Konings met boek Kronieke vergelyk. Volgens Wellhausen (2004:122) kom die historiese boeke van Samuel en Konings uit die tydperk van die ballingskap. Die Kroniek dateer hy eers ongeveer driehonderd jaar na die ballingskap. Uit die vergelyking van hierdie twee stelle dokumente met mekaar kom Wellhausen tot dieselfde gevolgtrekking as wat hy gekom het in die deel oor die geskiedenis van Israel se aanbidding.

Volgens hom is die tydsverskil tussen die ontstaan van die dokumente ook die rede waarom daar 'n verskil is in die twee ooreenstemmende geskiedenis van Israel in die verskillende dokumente. Hyself (2001:167) sê dit as volg: *Es soll nun gezeigt werden, dass es lediglich der Zeitunterschied ist, welcher die abweichende Darstellung des selben Gegenstandes auf der früJahwen und auf der späteren Stufe erklärt, und dass der Unterschied im Geist der Zeiten beruht auf dem inzwischen eingetretenen Einfluss des Priesterkodex.*

Deur die boeke van Kronieke met Samuel en Konings te vergelyk sien 'n mens hoe die omstandighede en tyd waarin die boeke geskryf is 'n invloed gehad het op die invalshoek waaruit die boeke geskryf is. Ook in hierdie boeke kan die ontwikkeling vanaf 'n vryheid van aanbidding na 'n sterk gesentraliseerde godsdiens, raak gesien word. Hierdie godsdiens was in Jerusalem gesetel en is deur die priesters beheer. Samuel en Konings gee 'n meer historiese weergawe van gebeure en gebruik politieke en godsdienstige inligting in hulle vertellings.

Kronieke fokus net op die godsdienstige aspekte van Israel se godsdiens en die inrigting van die tempel en die regulering van al die godsdienstige wette en vereistes. Geen aandag word aan enige politieke kwessies gegee nie. Die rede hiervoor is vanselfsprekend. Die Jode het nie oor hulleself geregeer nie en daarom het hulle geen inspraak in die regering en politiek van die land gehad nie. Omdat Kronieke ook uit dieselfde tydstop dateer as die van die Priestergeskrif is dit dan ook logies dat Kronieke en die Priestergeskrif dieselfde taal sal praat as dit kom by die godsdiens van Israel en al die meegaande praktyke. Die bevindings in *Geschichte des Kultus* en *Geschichte der Tradition* weerspreek mekaar nie en ondersteun mekaar eerder.

Die Geschichte der Tradition kan beskryf word as die manier hoe Israel uit die tydperk na die ballingskap hulle eie geskiedenis gesien het as hulle daarna teruggekyk het (Wellhausen 2004:3-4).

5.2.3 Israel en Judaïsme

In hierdie gedeelte kry ons eintlik 'n samevatting en resultaat van die vorige twee hoofstukke en ook 'n opsomming van die bevindings waartoe hy gekom het uit sy *Composition des Hexateuchs*. Wellhausen (2004:248-256) voel dat hy genoeg bewyse aangebied het dat Graf se teorie dat die Priestergeskrif die laaste en die jongste van die bronne is, as waar beskou kan word. Graf se teorie het op onsamehangende argumente berus en daarom het sy teorie nie wye aanhang onder wetenskaplike gehad nie. Wellhausen verskil egter van Graf daarin dat hy telkens die sentralisering van die godsdiens van Israel as sy vertrekpunt gebruik. Hy sê *Mein Unterschied von Graf besteht zunächst darin, dass ich immer auf die Centralisierung des Kultus zurückgehe und daraus die einzelnen Differenzen ableite* (Wellhausen 2001:251; vgl. ook Paul 1988:151). Wellhausen verskaf genoegsame bewyse dat Graf se teorie wel waar is.

Wellhausen (2004:259) voer ook aan dat Esegjël voor die Priestergeskrif geskryf is omdat die priesters, en nie Esegjël nie, veranderings aan die Heiligheidskodeks aangebring het. Wellhausen het die Heiligheidskodeks as wet geïnterpreteer.

Hy beskou die Heiligheidskodeks jonger as Deuteronomium en dat dit ouer as die Priestergeskrif is (Otto 2011:1). Daar was ook 'n klompie wette wat uit die ballingskap deur die priesters oorgeneem is en deur hulle geredigeer is en in die Priestergeskrif opgeneem is (Wellhausen 2004:262). Verder is daar ook ander priesterlike redaksies aan die Heksateug aangebring soos Genesis 7:6-9 wat 'n byvoegings was, wat gemaak is om die teenstrydighede tussen die Jehowis en Q uit te skakel. Die feit van die saak is egter dat die Priestergeskrif tesame met die redaksies wat dit aangebring het, duidelik as 'n eenheid gesien kan word wat literêr sowel as histories as 'n eenheid tot stand gekom het.

Met betrekking tot die mondelinge wet en die geskrewe wet het Wellhausen (2004:267-280) tot die volgende gevolgtrekkings gekom: Eerstens dat die Jehowistiese wetboek (Eks. 20-23 en 34) as die begin beskou kan word van die geskiedenis van die godsdiens van Israel. 'n Deel van hierdie wetboek was egter nie tot 'n volk in die woestyn gerig wat 'n nomadiese bestaan gevoer het nie. Dit word ook die Sinaitiese Bondsboek genoem en bestaan uit Eksodus 20-23:19 (vgl. Stott 2005:153-169). Die inhoud wys vir ons daarop dat dit aan 'n gemeenskap gerig is wat alreeds in nedersettings gewoon en landbou bedryf het (vgl. Eks. 20:10, 17; 21:6; 22:5, 29, 10; 23:16). Die priesters het egter hierdie wet beskou as afkomstig van Moses self en Moses is dus hulle voorganger. Volgens die priesters het hulle slegs dit wat hulle van Moses ontvang het opgepas en bewaar (Deut 33:4 en 9).

Tweedens het die begin van Judaïsme ook die einde van die vryheid van Israel se vroeë godsdiens beteken. Wellhausen (2001:402) sê: *Mit dem Erscheinen des Gesetzes hörte die alte Freiheit auf, nicht bloss auf dem Gebiete des Kultus, der nun auf Jerusalem beschränkt wurde, sondern auch auf dem Gebiete des religiösen Geistes. Es was jetzt eine höchste objective Autorität vorhanden: das was der Tod der Prophetie.*

Derdens was Deuteronomium volgens Wellhausen nie 'n program waarmee die godsdienst van Israel gerestoureer moes word nie, maar 'n program om die godsdienst van Israel te hervorm. Deuteronomium wou 'n paar korreksies aan die bestaande godsdienst van Israel aanbring. Aangesien die tempel vernietig is, was dit ook belangrik om van die gebruike en tradisies aangaande die tempelgodsdienst neer te skryf en vir latere geslagte te bewaar, voordat dit moontlik heeltemal verdwyn. So het dit dan ook gebeur dat in die ballingskap dit die optrede by aanbidding was wat die fokus van die wet geword het. Ezechiël was die eerste persoon wat hiermee begin het. Van die priesters het hy hom aangesluit en hom gehelp om die praktyke van die aanbidding in die tempel neer te skryf.

Die afsluiting van hierdie bepalings rakende die aanbidding was dan die Priestergeskrif. Die Priestergeskrif is in die Pentateug opgeneem en het die sogenaamde “Wet van Moses” geword. Dit word dan ook in die jaar 444 v.C. aan die volk bekendgestel wat hulle ook as normatief vir hulself aanvaar. Dit was die priester Esra wat van Babilonië as balling na Jerusalem gekom het en wat deur Nehemia bygestaan is, wat daarvoor verantwoordelik was dat die Pentateug die konstitusie van Judaïsme geword het (Wellhausen 2004:276-277).

Wat Deuteronomium mee begin het, is in die Priestergeskrif voltooi. Deurdat koning Josia die wetboek van Deuteronomium in 621 v.C. in gebruik geneem het, word dit dan ook die datum waaraan Deuteronomium gekoppel word. Op dieselfde wyse word die ingebruikneming van die Pentateug of Wet van Moses in 444 v.C. ook die datum waaraan die Priestergeskrif gekoppel word.

Vierdens het Wellhausen (2004:280) gesê dat die onderskeid tussen antieke Israel en Judaïsme in die geskrewe Wet gelê het. Daarmee bedoel hy dat die geskrewe wet (Wet van Moses) die begin van Judaïsme aandui terwyl die mondelinge wet en die spontane gebruike by Israel se godsdienst, die antieke Israel aandui (vgl. ook Levenson 1980:17-18).

5.3 Opsommende aantekeninge

Wellhausen (2004:280-289) beskryf die pad wat Israel geloop het van 'n teokratiese regeringstelsel onder Moses na 'n hiërokraties stelsel onder die priesters. Die priesters het deur die Priestergeskrif daarop aanspraak gemaak dat Moses die outeur van die hiërokraties stelsel was en hulle dus wettiglik die persone is wat hierdie stelsel voorgesit het. In die boeke van Rigters en Konings is daar egter geen bewyse van so 'n stelsel nie en was God die een wat deur Moses en deur die koning oor sy volk regeer het. Dit is tog nie logies dat Moses so 'n stelsel sou ingestel het en dat dit dan skielik deur 'n anders stelsel vervang sou word sonder dat die oorgang aan iemand bekend was nie.

Die teokrasie soos dit bestaan het in die tyd van Moses was ook nie in die vorm van 'n verbond soos wat die profete Elia en Amos later kom instel het nie. In Moses se tyd was die verhouding van die volk met *Jahwe* een wat gekenmerk was deur spontaneïteit waar *Jahwe* die God van Israel was en dit was dit. Met die bedreiging van Israel deur magte soos die Assiriërs en Arameërs word die verhouding met *Jahwe* skielik voorwaardelik. Hierdie voorwaardelikheid kry gestalte in die vorm van die verbond (ברית) wat as 'n ooreenkoms tussen *Jahwe* en Israel begin het en toe later uitgebrei is na die gehoorsaamheid aan die wet sodat *Jahwe* ook sy seën oor Israel kon laat geld.

Die groei van die hiërokrasie onder die priesters is te danke aan die omstandighede. Met die tempel in Jerusalem onder Dawid was die priesters net deel van die gewone amptenary en was die koning die hoof van die tempel. Die priesters versterk hulle eie posisies tydens die monargie ten koste van die ander geestelikes en ten koste van die priesters buite Jerusalem. Dit het later daartoe gelei het dat hulle die reg tot daardie pos vir hulself toe-eien. Soos wat die regering en die ryk egter al hoe meer agteruitgaan en verdwyn so word die priesters se gesag al hoe meer en hulle amp al hoe belangriker (Wellhausen 2004:286). Dit was Esegïël wat daarvoor verantwoordelik was dat die priesters so 'n prominente rol begin speel het in die godsdien van Israel en die tempel. Hy word die skakel tussen die profete en die wet. Die Priestergeskrif het nie die hiërokrasie vooruit geloop en tot die hiërokrasie aanleiding gegee nie.

Volgens Wellhausen het die hiërokrasie reeds bestaan en het die Priestergeskrif sleg die amp en optrede van die priesters versterk en verder gelegitimeer.

Na die ballingskap en onder die regering van die priesters het die lewe van die Jode heelwat anders gelyk as in antieke Israel. Wellhausen (2001:423) beskryf dit as volg: *Wenn nun das Wertvolle bei den Heiligen Darbringungen nicht in ihnen selber, sondern in dem Gehorsam gegen Gottes Vorschriften lag, so wurde der Schwerpunkt des Kultus aus ihm selber heraus und in ein fremdes Gebiet, das der Moral, hinein verlegt. Die Folge war, dass die Opfer und Gaben zurücktraten hinter ascetischen Leistungen, die mit der Moral in noch engerer und einfachere Verbindung standen. Vorschriften, die ursprünglich grösstenteils behufs der Heiligung der Priester zu ihren gottesdienstlichen Funktionen gegeben waren, wurden auf die Laien ausgedehnt; die Beobachtung dieser Gebote der leiblichen Reinigkeit war von weit durchgreifenderer Wichtigkeit im Judentum als der grosse öffentliche Kultus und führte auf dem geradesten Wege dem theokratischen Ideal der Heiligkeit und des allgemeinen Priestertums zu. Das ganze Leben wurde in eine gewiesene Bahn eingeengt, indem man dadurch, dass es stets ein göttliches Gebot zu erfüllen gab, abgehalten wurde seinen eigenen Herzensgedanken und gelüsten nachzuschweifen. Auf der anderen Seite wurde durch diesen kleinen, immerdar in Anspruch nehmenden Privatkultus das Sündengefühl des Einzelnen wach und rege gehalten.*